

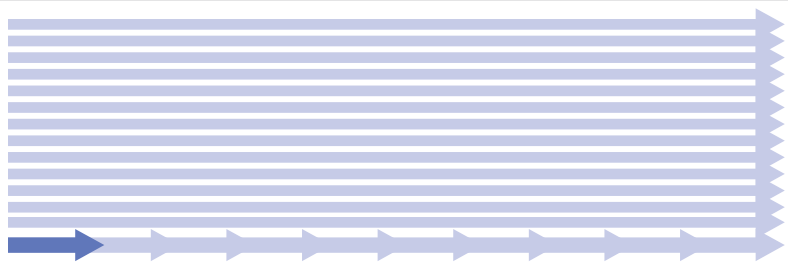
Napút-füzetek

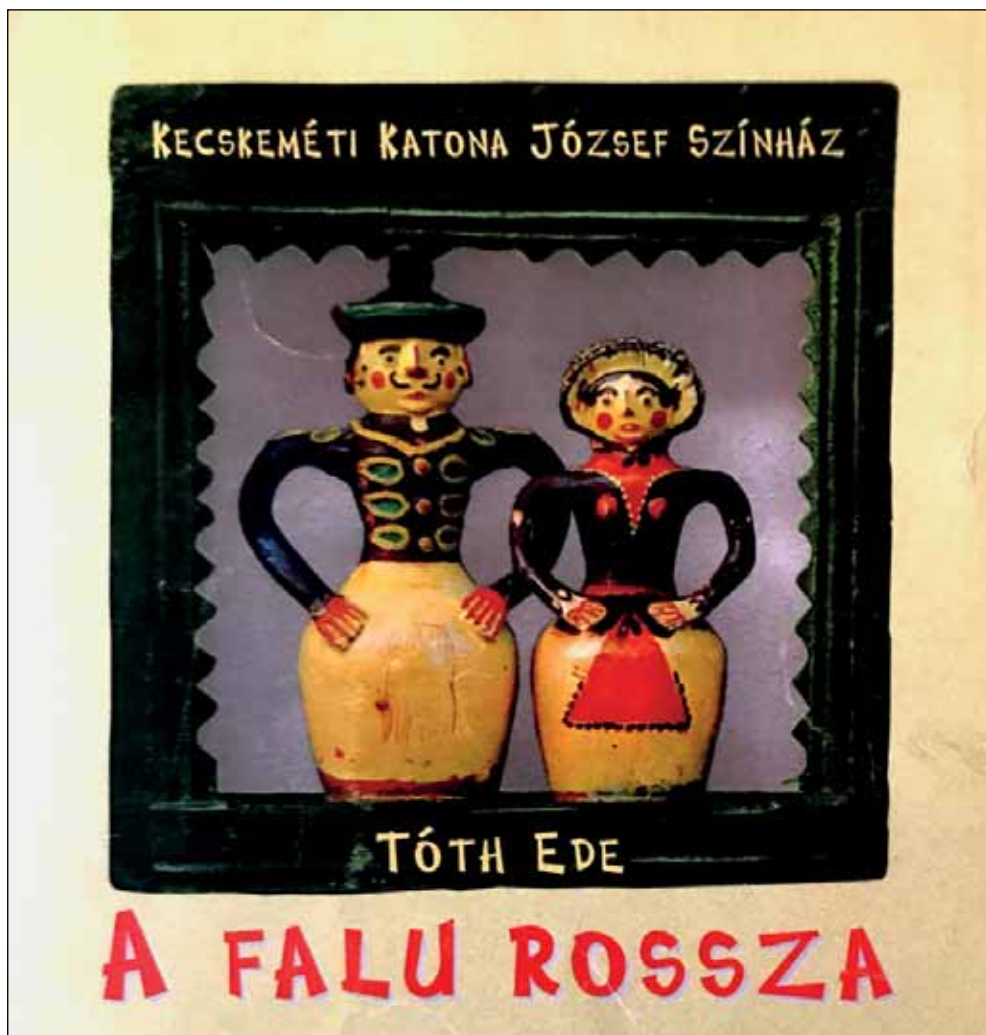
2019 131.

Druzsín Ferenc

A közhely remekművei?

Fejezetek a népszínmű történetéből

Rendező: Schwajda György

Forrás: az 1997. november 7-i bemutató műsorfüzetének hátlapja

1. „A hol ketten, hárman öszvegyűltök...”

(Bevezető helyett)

„Nem titkolhatom el, Tek. Rendek, hogy a beszédét épen most végzett táblabíró úrnak, nemzeti játékszínünk felállítását ostromló szavai mély fájdalommal hatották meg lelkemet. Ez-e az a hazafiúság, ez-e az a buzgóság, melyet tőlünk a nemzeti nyelvnek közügye vár? Ez-e az a fennérvés, melylyel magunkat magyaroknak nevezni büszkélkedünk? (...)

A haza kíván, nem vért, nem határtalan feláldozást; csak bővségünkből kíván valamit, csak feleslegvalónknak egy részét kívánja; s mi, (...) kik a lármás multságokban, s a kártyaasztal mellett a takarékoság hagyásait olykor-olykor elfelejtjük; mi, kik bizonyos alkalmakkal csillogás által kiismerszeni anynyira szeretünk, hogy a kímélést alacsonyyságnak fognók tekinteni: mi vonjuk be markainkat a nemzetiség közoltára előtt? Íme Ráday és Wesselényi után a tiszteletre méltó Vida négy egész esztendőig tartott súlyos áldozatokkal védelmezte játékszínünket; s a mit ezen egyetlenegy nemes tehetett, azt az egész nemzet tenni nem fogja-e? (...)

Mit veszettek Európának nagy nemzetei, hogy magoknak játékszíneket építettek, s jeles színjátszóiknak tisztességet és bővséget adtak osztályrészülv? S mit nyertünk mi, hogy színjátszóinkat mind ez ideig lakhely és segéd nélkül hagyjuk bolyongani; s előadásaira szeméinket és füleinket, sorsokra pedig szánakozásunkat bezárjuk? (...)

Csak a nemzet részvétele állíthat nekünk nemzeti játékszínt, melynek ismertető bélyege ne csak az élet nélkül álló kőfalra festett országos címér legyen; hanem az az önérvés, melylyel annak küszöbein minden magyar belépni fog (...).

Ha lelkesedésbe hozzuk magunkat, hazai karakterünk új színben fog ismét ragyogni, e karakternak vonásait kölcsön adjuk a játékszínnek, bevéssük a költő lelkébe, felbátorítjuk őt, hogy új dicsőséges pályát keressen, hogy új dicsőséges pályára vezesse színünket, melyen ne többé az idegen nép majma, ne többé az idegen romlás terjesztője, hanem a nemzeti érvés tolmácsa, s a hazai virtus táplálója lehessen. (...)

Krisztus így szólott: a hol ketten, hárman öszvegyűltök (tisztá imádással tudniillik), ott leszek én veletek! Ilyenformán szól a haza is: a hol ketten, hárman öszvegyűltök (tisztá nemzeti lélekkel tudniillik), ott leszek én bennetek! Mert a hazának szent neve nem csatolja magát a föld porához. (...) Emberek teszik a valóságos hazát, nem (...) halmok és térségek (...).¹

Kölcsey Ferenc olyan évtizedben emelt szót a Játékszín ügyében, amikor a kisebb-nagyobb mozdulásnak éppúgy volt esélye, mint a rugalmatlan gáncsoskodásnak. Egyebek között tervek születtek állandó játszóhely létrehozására.

¹ Részletek Kölcsey Ferenc *Magyar Játékszín* c. írásából, in: K. F. *Válogatott munkái*, Remekírók Képes Kiadása, szerk.: Radó Antal, Bp., é. n., 209–219.

Ráadásul három egyszerre: Pest városáé, Pest vármegyéé és Széchenyi István minden részletre kiterjedő 'röpirata'. A *Magyar Játékszínről* című munkájában² Pest vármegye Rendjeihez szól, ám nem a városnak, nem a megyének, hanem a nemzet egészének szóló színház tervezetét terjeszti elő; egy minden szempontból megalapozott, mértéktartó, szakmailag átgondolt Nemzeti Színház építésének tervét.

Már az első lapokon kijelöli a gondolkodás és a haladás helyes irányát:

„Volna bár minden nagyobb városunkban olly színház és társaság, melly biztosan fen állhatna, 's ez által lépcsőként olly tökélyre fejthetné ki magát, hogy midőn szünóránkat kellemteli elvarázslaná, érzelmeinket, ízlésünket, szokásinkat nemesítné, idomítná, józanítná egyszerismind.

Erre kell törekednünk. De ezt mindaddig csak távolról sem érendjük el, míg az eddigi cselekvésmódnak éppen ellenkezőjét nem választjuk, t.i. míg a' helyett, hogy egyszerre több Játékszínt segítgetnénk elő, itt is ott is fáradoznánk 's munkálkodnánk, minden e tárgyra szükséges és bennünk lévő tehetséget egy színház-állításra 's egy társaság tökéletes fentartására nem egyesítünk.”³

Mértéktartást javasol, a szükséges és a lehetséges józan mérlegelését.

„Ha lenne is tehetségünk, a' világnak legfényesb, legpompásb 's legnagyobb színházát felépíthetni, valyon józanul cselekednénk-e, ha azt eszközlénők? Én azt hiszem: nem; mert mindenben kell összhangzás. (...)

A' játszó is kezdők, a' nézők is kezdők; 's ekép a' szoros egybehangzás végett – melly ha valahol, bizony Apollo széke körül szükséges – az első állandó színháznak is nem egy visszaretentő fénypalotának, hanem egy magához vonzó szelíd világu kis bájlaknak kell lenni. (...)

A' felette nagy 's pompás színházak, általányosan véve igen nagy gyámolt kívánnak, hogy némi disszel 's egybehangzással tarthassák magokat fen – a' mi ünnepi szagot terjeszt. (...)

De ha mind ez sem volna elég ok, hogy inkább egy csinos, alkalmas és mérsékelt színházat építsünk, mint egy igen pompást s nagyot, és ha egy millió pengő forintot tudnánk is egy színház építésére összehozni, egy másik milliót pedig annak mozgásban tartására; valyon nem hibáznánk-e, hogy annyi tehetséget pazarlunk olly tárgyra, melly, igaz, felette hasznos lenne, de mellynél hasznosbakat is lehetne az országban eszközteni mint teszem a' Dunának tökéletes elrendelése? Ha tehetségünk kimeríthetlen volna, akkor minden számolás és határ nélkül mindenbe kezdhethnénk óriási szabásokkal; midőn ellenben tehetségünk nem csak ki nem meríthető, hanem ollyas, mellyből igen sokat 's igen sokáig meríteni általában nem lehet, kötelességünk, hogy erőnk azon részével, mellyet a' haza oltárára tehetünk, olly józan 's takarékos mérték szerint gazdálkodjunk, mint csak lehet. (...)”⁴

Amíg mások terveket fontolgattak-halasztgattak, Pest megye lépett: Földváry alispán akaratahoz simították Fáy András tervezetét, Grassalkovich herceg pedig telket adott hozzá, s a Hatvani-kapun kívül, a Kerepesi úton elkezdődött a Pesti Magyar Színház építése. Hogy „mérsékelt” színház épült-e, ahogy Szé-

² Pesten. Nyomtatta Fűskúti Landerer, 1832.

³ Uo., 8.

⁴ Uo., 50–53.

chenyi javasolta: ehhez adhat némi eligazítást *A Nemzeti Színház 150 éve* című kötet következő adata: „A színház megnyitásának évében a kedvelt liberális folyóirat, az Athenaeum kb. ezer előfizetőt tartott számon. Ezzel szemben az új színház egyetlen teltházas estén 2400 főt fogadott be, bár ez a szám a Nemzeti Színházban – a nézőteret kényelmesebbé tevő, részleges átépítések hatására – 1848-ig kb. 2000 főre csökkent.”⁵

Ha a vármegye elébe is vágott Széchenyi elgondolásának, azt mindenkorra levéve a napirendről, alig pár esztendő múlva bebizonyosodott, 'intelmeit' a valóság napirendre tűzte: négy évvel a megnyitó után az 1840. évi XLIV. törvénycikk a Pesti Magyar Színházat országos pártolás alá vette, a neve Nemzeti Színház lett, s a működés költségei biztosítására állandó színházi alapot határozott meg.

⁵ Kerényi Ferenc, *A nemzeti romantika színháza*, in: *A Nemzeti Színház 150 éve*, Gondolat, Budapest, 1987, 15.

2. Az első évtized

1837. augusztus 22.

A Pesti Magyar Színház megnyitásának napja; boldog magyarok ünnepe.
Három napig ha tartott a mámor.

Vörösmarty, aki nemcsak látogatója, de színikritikusa és a szó legjobb értelmében „szellemi ügyelője” volt a színháznak, pár hét elteltével azt vette észre, hogy a hatalmas, 2400 főre tervezett nézőtér egyre foghíjasabb. Október-november táján versben is felszisszent:

Gyűl, fogy a nép a színházban,
Mint az ár-apály;
Változandó sokasága
Gyakran le-leszáll.
Ez nem jó, mert gond nyomaszlja,
Az, mert idegen,
Ez, mert mindent, ami honi,
Megvet hidegen (...) (A színház nemtője)

Ezeknek az éveknek első számú színpadi szerzője, Szigligeti Ede negyed századdal későbből visszanezve így látta a valamikori „ár-apály” okait:

„Szoktuk mondani, hogy Franciaország Párizsban van: Magyarországról el lehet mondani, hogy nem a fővárosban volt. Nagy többsége nemcsak nyelvre, de érzelemre sem volt magyar (...).

De a főváros feje még németebb volt, mint maga. A külső tanács százados polgárai közt csak egy-két magyar hazafi képezte az ellenzékét; a belső tanács pedig a külsővel mindenben egy húron pendült, hisz ezek választották, sorsuk egészen ezektől függött, ezek tették lehetségessé, hogy pár év alatt emeletes házakat szerezzenek (...).

Végül a nagy német színház még állott, s jól szervezett drámája és operája volt; a német bohózatokat pedig, melyek nálunk in floribus s ugynevezett cassadarabok voltak, eredetiben adta.”⁶

A helyzeten az sem változtatott sokat, kiváltképp nem azonnal, hogy „(...) a XLIV/1840. tz. a Pesten most fennálló (...) magyar színházat (...) mint nemzeti tulajdont, országos pártolás alá” vette,⁷ vagyis: a Pesti Magyar Színház – Nemzeti Színház lett!

Első lépésként a fenntartás gondjain kellett enyhíteni: a korábbi részvénytársaság helyébe ideiglenes „kormányzó választmány” állítottak (1840–1843) azzal a céllal, hogy őrizze meg a színház működőképességét. Igazi javulást ez sem hozott; az új bérlő-igazgató, Bartay Endre művészeti téren ért el egyet-mást, de a súlyos anyagi helyzeten nem tudott változtatni. „A Nemzeti Színház működésének első évtizedében nyilvánvalóvá vált, hogy az intézmény

⁶ Szigligeti Ede, *Dráma és válfajai*, Kiadta a Kisfaludy-Társaság, Budapest, 1874, 512–513.

⁷ Kerényi Ferenc, I. m., 13.

önerőből nem tarthatja fenn magát, csak növekvő összegű nemzeti szubven-
cióból: Bartay évi 12 000 pengőforint segélypénzével szemben az 1845-ben
örökébe lépő gróf Ráday Gedeon már évi 16 000 forintot kapott, a Batthyány
kormány 1848. évi költségvetésében pedig 20 000 forinttal szerepelt a Nem-
zeti Színház.”⁸

2.1. A népszínmű. Szigligeti Ede népszínművei

Bartay alatt nem egy olyan intézkedés történt, amely évekre meghatározónak
bizonyult a műsorpolitikában, s ennek következményeként a színház anyagi
helyzete stabilizálásában. Az egyik legfontosabb: a Nemzeti színpadán megje-
lent a *népszínmű*.

„A színjátéktípus Bartay Endre bérlő-igazgató 1843-as pályázatára született
meg Szigligeti Ede *Szökött katona* című művével.”⁹ Újdonságai-jellegzetes-
ségei között első helyen áll a politikai értelemben ’irányzatos’ mondanivaló,
melynek alapját a *’főúr’ és a ’pór’ ellentéte*¹⁰ adta; a közöttük egyre fokozódó
társadalmi feszültség a reformkor emelkedő politikai hangulatában a céltábla
belső köreibe került. Másik újdonsága a *komoly és a vígjátéki elemek elegyí-
tése* (talán a bécsi népszínpad hatására is). A többnyire *rémes bűncselekmény*
– szintén örökség: egyrészt francia darabokból, másrészt „áthallás” a német
színművekből. Végül pedig a *dalbetétek*: a folklór iránti egyre növekvő érdek-
lődés, az első komolyabb eredményeket felmutató népdalgyűjtés évtizedeiben
szeretettel fogadták a népdalokat (vagy amit annak hittek) a színházban is.

A népszínmű karrierjét ugyan valóban a *Szökött katonától* számítjuk, ám
valamivel korábban „készülődött” már; elsősorban Gaál József *A peleskei nótá-
rius* című bohózatával, melynek mulattató meséje és mulatságos alakjai ismer-
ősek voltak Gvadányi József *Egy falusi nótáriusából*.¹¹ Gaál színművét 1838
őszén mutatták be, és éveken át színpadon is maradt.

A darab megjelenését Badics Ferenc politikai és színház történeti vonatko-
zásban is szükségszerűnek tartotta. Voltaképpen a német színház idézte elő,
„mely külsőleg díszes, de belsőleg, művészi érdeken, legfényesebb szakában
sem állt feljebb, mint Bécsnek akármelyik külvárosi színháza. (...) S ez még a
kisebb hibája; de ízléstelen irányával megrontotta a magyar színház levegőjét
is. Mert a pesti közönség, jobbat nem ismervén – ignoti nulla cupido – tetszés-
sel fogadta, s hasonló mutatóványokat kívánt a magyar színpadtól is. Kezdték
fordítani a darabokat, s most tűnt ki csak semmiségök. (...) Ilyen előzmények
után lépett fel Gaál »Peleskei nótáriusával«; a zajos tetszés, melylyel a már
addig is jó nevű író darabját fogadták, azt bizonyította, hogy meglehetősen
eltalálta, sokban kielégítette az óhaját. (...) Diadalát nagyban előmozdította
a politikai célzat (...), kigúnyolása a régi elavult formáknak, az európai művelt-

⁸ Uo., 15.

⁹ Uo., 25.

¹⁰ Obernyik Károly szomorújátéka címéből az elnevezés

¹¹ A teljes cím: *Egy falusi nótárius budai utazása*.

ségtől elmaradásnak.”¹² A darab legnagyobb értékének azt tartotta, hogy „a selejtes német bohózatoktól egy nagy lépést tett a későbbi népszínmű felé. (...) De még nem teljesen az, összeolvad a cselvígjátékkal s boszorkányos históriái által egyik lába még a német bohózatokhoz vonja (...).”¹³

A „boszorkányos históriák” dolgában Badics Ferencnek nincs igaza; bárcsak többet merített volna a néphitből, mely a nép világának tartozéka, egyhangú életének színesítője. Ennél is több: világmagyarázat a valóság olyan történéseire és jelenségeire, amelyekre a tudománytól nem kap érdemleges eligazítást. Ezenfelül, vagy épp ezekkel együtt, ahogy Arany János tartotta, „eposzi hitelt” ad a műnek, ami nemcsak a nótárius történetének jött jól; ráfért volna magára a népszínműre, annak többnyire vékonyka valóság hátterére is.

Tóti Dorka, Gaál József boszorkánya hús-vér ember Nagy-Peleskén, akinek praktikáit (szemmel verés, tejelvétele...) ismeri és féli a falu. Ismeri a nótárius is, ám „hivatalból” tagadja a boszorkány létezését; „Könyves Kálmán dicső királyunkra” hivatkozva kimondja, hogy „boszorkányok ellen, minthogy azok nincsenek, pert indítani nem szabad”. A boszorkány mégis megfenyegeti: „No megállj, te átkozott nótárius! Életemet megmentetted, de egész fajtámnak létezését vontad kétségbe. Ezért meglakolsz!”¹⁴ Segítségül hívta a sötétség istennőjét, Hekatét, aki három próbát engedélyezett a ’géczi boszorkánynak’, hogy bosszút állhasson a nótáriuson.

A *peleskei nótárius* színpadán ezzel az *Első résszel* voltaképpen véget is ér a népszínmű. A továbbiakban a néphit boszorkányából a mesék gonosz, cselvető boszorkája lesz, az egymást követő próbák pedig egy bohózat mese-elemei. Már nem a népszínmű, hanem a mese diktál; a történések győztese ennek megfelelően a „mesehős”, a nótárius.

Szökött katona

Milyen népszínmű a Szökött katona?

A történetet elindító akció a *'katonafogdosás'*, a népszínművek évtizedeken át vissza-visszatérő eleme, a társadalmi-politikai irányzatosság egyik megjelenítője. Mondanivalója: a tehetős családok meg tudják váltani fiaikat a sok-sok éven át tartó katonaságtól, a szegények gyereke – préda.

Korpádiné ugyan nem gazdag, de nevelt lányáról, Julcsáról faluszerte beszél, hogy szülei után gazdag örökség várományosa. Az ő 30 000 forintjára vetett szemet a sor alá fogás helyi hatalmassága, Gémesi jegyző. Nem is esély nélkül, hiszen Korpádinének két fia is van: Gergely, aki kovácmester a faluban, és Lajos, akit úrnak szán édesanyja, bár csak szabó. Gémesi elébe megy a dolognak:

„(...) Én az egész kupak-tanácsot ujjaimon forgatom, mint ezt a gyűrűt né, ha ezt a gyűrűt jegygyűrű gyanánt a Julcsa ujjára húzhatnám... érti? Julcsának

¹² Badics Ferenc, *Gaál József élete és munkái*, in: G. J. ÖM, Bp., 1881, I. k., 76.

¹³ Uo., 102.

¹⁴ *A peleskei nótáriusból a Magyar drámaírók 19. század* (Szépirodalmi K., Bp., 1984) I. köteté szerint idézek. (530–531.)

lesz vagy 30 000 forintra valója; ha ezt a zsebembe dughatnám, hát csak itthon maradna bíz a kelmed fia (...) s a szomszédban a csizmadia fia fogatnék el (...)."

Korpádiné számára az úgy ennél bonyolultabb. Neki ugyanis az lenne jó, ha Gergelyt elvinnék, ugyanis a kovácslegény és Julcsa szerelmesek egymásba. Természetesen csak akkor lehet Lajosból úr, ha övé lesz Julcsa hozománya, azaz ha Gergely is, Gémesi jegyző is kimarad ebből a vetélkedőből. (Hogy miért Lajos áll Korpádiné céljainak élén, az később kiderül.)

A másik „népszínműves” elem a sok *dalbetét*.

Nemcsak a népdalgyűjtés „hozománya” megmutatásáról van szó: ennél jóval többről. A negyvenes évek derekán már országszerte dalolták a folklorizmus és a folklorizáció jegyében született dalokat, szinte kínálták magukat a színházi szereplésre is. Némelykor az sem számított, szervesen illeszkednek-e a színpadi történések folyamába, avagy pusztán „bemutató” céllal, a hangulat növelésére, esetleg az 'irányzatosság' nyomósítására szerepelnek.

Alighanem ilyen, nem egészen a történésekbe simuló dalokkal kezdődik ez a darab is.

Aratók „vonulnak” a mezőre: hajnalok hajnalán – nótával! A nők azt éneklék, hogy „Ne menj rózsám a tarlóra, / gyöngye vagy még a sarlóra... (Lehet-e erre 'vonulni'?) A férfiak: „Szeretnék szántani, / hat ökröt hajtani...” (Erre legfeljebb ballagni lehet!) Amit pedig már távolabbról hall a néző, az adott helyzetben maga az abszurditás: „Cserebogár, sárga cserebogár...”

Gergely is dallal lép a színpadra: műdallal és mezei csokorral: „Amott a hegyek lábában...” Aztán, ahogy ránéz kormos kovácsingére, kezére, a hegyekből visszatér a kovácsműhely valóságába: „Édesanyám, adj inget rám, / Csupa szennyes ingem, arcám...” A virágot Julcsának hozza, s ahogy közeledik az alvó leány ablakához, költő lesz a kovácsból: „A világon legszebb név ez, Julcsa! Hiába Kati, Mári, Sári – egyik sem olyan szép; de Julcsa!... az angyalokat is mind Julcsának hívják...”

Ezzel a mondattal a népszínmű színpadára lép a 'vidám' is: a szerelmes legény hajnali vallomása – bár magyarázza a határtalan szerelem – groteszk túlzás!

A reggel pillanatképeit váratlan esemény szakítja meg: egy grófi pár érkezik kocsin, Monti olasz gróf nejével, Kamillával (született Hamvai grófnővel). Az egyik ló patkója meglazult, kovácsra van szükség. A grófnő már Korpádinét ismerősnek találta, Gergelyt látva pedig azt mondta (természetesen „félre”): „Ő az!”

A kovács elvégezte a dolgát, az idegenek továbbálltak, Szentmiklóson pedig visszatértek az aznapra rendelt napirendhez, a verbuváláshoz. Gémesi listájára (Korpádiné öröme) Gergely neve került. Lajos maradt, célba vehette a 30 000-et, a jegyző pedig hoppon maradt.

A felvonás vége hangulatos: a Kar zárja, mégpedig egy politikai célzatú dallal:

Már minálunk verbuválnak kötéllel,
Mégfogják a szegény legényt erővel.
A gazdagnak öt-hat fia, nem bánják,
A szegénynek, ha egy is van, elfogják.

És ezzel valójában vége is az igai népszínműnek; a további két „szakaszban” nép és népi helyszín nélkül játsszák a darabot.

A *Második szakasz* helyszíne Milánó, Saint Geran fényes álarcosbálja: előkelő vendégek, magas rangú katonák. A multság háttérében egy-egy röpke jelenésre felbukkan a siralomház két elítélt katonával, akik a rájuk rótt halálos ítélet végrehajtását várják.

Álarcosbál: látványos, teátrális terep titkok és arcok (személyek) elrejtésére, még inkább egy sor titok kitudódására. Kamilla grófnő például álarca mögött is felismeri egykori szerelmét, Völgyi ezredest: fiatalkori pesti szerelem; közbeszólt a háború, azóta nem is hallottak egymásról. Az ezredes arról sem tudott, hogy fiúgyermek született szerelmükből. És most éppen ez a fiú az egyik a két rab közül! Az ítéletet pedig bármely pillanatban végrehajthatják. Egy lövés már eldőrdült...

Gergely életben maradt, ráadásul szabad lett. Nem ismerhette meg a váratlan fordulat okát, a kiszabadító ezredes (Völgyi) katonás eligazítása így szólt: „Óra múlva jelentsd ismét magad. Fordulj! Indulj!” (Félre: „Előbb tisztté faragom, aztán fogadom fiammá.”)

Gergely indult, ám másként gondolta, mint az ezredes: egy óra múlva (s immár negyedjére!) szökésben volt...

A *Harmadik szakasz* Pesten játszódik egy kávéházban, majd annak a báltermében. Gergely bajusszal, szakállal, ahogy egy szökésben lévőnek tanácsos. Ám ott téblábol a bukott szentmiklósi jegyző, Gémes, aki felismeri, s levelet küld titokban a Károly-kaszárnyába: Korpádi Gergely szökött katona itt és itt elfogható. Addig is felviszi a bálterembe, ahol a Korpádi család az időt múlatja, várva a másnapra kitűzött esküvői eseményre.

Gémes számítása ezúttal sem jött be: Julcsa szerelmesen öleli magához Gergelyt: „Szabad vagyok – örökre a tiéd.”

Az ezredesék nem a szökött katonát jöttek elfogni: a titkok maradékát oldják fel sorjában, s jöttek boldogságot osztani.

Kamilla és Völgyi titka már a *Második szakaszban* kitudódott. Kamilla másik titkára most derült fény: egykoron, Korpádiné halva született fiúgyermeké helyébe a sajátját tétette a bábával, szép summát hagyva felnevelésére. Ez a fiú lett aztán kovácsmester Szentmiklóson, Korpádiné családjában. A harmadik: Monti gróf hónapokkal ezelőtt meghalt; Kamilla és Völgyi szerelme előtt semiféle akadály nem állott.

Természetesen Julcsának is jutott a családi oltalomból: „Ne rettenj meg, a név nem választand el fiamtól; mert én egyesítlek vele, s anyja, nőm megáld.”

Ez a szakasz: pesti mese – jónál jobb mesevéggel!

Mégis népszínmű a *Szökött katona*: benne egy mesébe szőtt úri világ jótéményei igyekeznek igazítani a világ bajain. S most még, ezekben az években ezzel is beéri a közönség a maga vadonatúj s magyar Nemzeti Színházában!

Két pisztoly

Beérte azzal is, amit a következő Szigligeti-népszínmű, a *Két pisztoly* adott (1844). Benne elsősorban a rang, a gazdagság az irányzatosság célpontja; ám ha a túlbonyolított mesével akarnánk ezt érzékeltetni, csak körülményesen és

hosszadalmasan tehetnénk. „Pótlásként” négy elemet ragadunk ki a történet összetevői közül: a szerelmesek kiszolgáltatottságát és bonyodalmas útját egymáshoz, a „két pisztoly” rejtélyét, a dalbetéteket (alighanem ez a legerősebb pillér), és a mindeneket lezáró és megoldó álarcosbálos befejezést.

Szerelem, szerelmesek.

Szirtfoki báró leánya, Lenke és „ének- és nyelvmestere” egymásba szeretnek. A leány apja azonban az 55 éves Várhidi földbirtokossal egyezett meg: „Várhidi ősi család ivadéka, gazdag, jegypénz nélkül vesz el; s tudod, az én pénziám tetemesen csökkent. Külföldi lakásom – a fényűzés igen megrongált; szóval szilárdul akarom, érted?” Várhidi életkora sem gond: „Öreg – ez csak addig rémítő a leányra nézve, míg vőlegény; ha férj lesz...”

Bájkerti nyelvmestert pedig elbocsátja állásából. A darab záróképeiben természetesen minden jóra fordul.

A „*két pisztoly*” – Stein sópénztárnok tulajdona, beléjük is van vésve a neve. A pénztárnokról két dolgot kell tudnunk: Bájkerti bátyja, álnévbe rejtezésüknek oka van. A másik: elkártyázta a sópénztár pénzét, s holnap ellenőrzés jön. Bármi áron pótolni kell a pénzt.

Bájkerti búcsúzni jött testvéréhez: ki tudja, merre és mire veti a sors, magához veszi az egyik pisztolyt.

Az éjszaka beálltával Stein pénztárnok a hiányzó összeg pótlása után nézett. Szirtfoki házát szemelte ki: éjjél előtt beosont; ismerős volt a házban, könnyen rátalált a pénzeszekrényre. Ám könnyelmű volt, zajt ütött. Előjött a báró, felismerte a „látogatót”, aki szorult helyzetében kénytelen volt lőni...

Csődület támadt a ház előtt. Legelsőnek érkezett Bájkerti; voltaképpen már ott állt: Lenkével szökést tervezett, s itt várta szerelmét a ház előtt. A lövés hallva elsőként rohant a házba, s természetesen ott találták az utána érkezők a báró holtteste mellett. A földön ott hevert Stein pisztolya.

Másnap Hugli borbély így mesélte városszerte az éjjéli történetet:

„(...) A báró háza előtt vagyunk; az egyik szobából lövést hallunk, és kiáltozást; nekünk sem kellett több: az utca ajtónak esünk, betörjük, a szobába rohanunk: (...) a szobában, képzeljék el, a bárót vérében, s emberünket színéből kikelve, inasoktól elfogva találjuk; – lábánál a gyilkos kilőtt pisztolyt, zsebében a másikat, s csak képzeljék! most csattan! emberünk a titokzattal teljes Bájkerti volt.”

A dalbetétek.

Úgy kezdődik a darab, hogy a sóház „csinos szobájában” a háziasszony énekszóval tartja vendégeit. Azt éneklí gitárkísérettel:

Pesten jártam iskolába, kuk!
Térdig jártam a rózsában, kuk! (...)

A Második szakaszban Piros Pista és haramiatársai cellájukban dallal tiltakoznak a rabság ellen; népszínműben is erős, irányzatos népdallal:

Felszállott a páva
Vármegye házára.
Sok szegény legénynek
Szabadulására.

Rab vagyok, rab vagyok,
Szabadulást várok,
A jó isten tudja,
Mikor szabadulok!

A Harmadik szakaszban Piros és Sobri tánccal-dallal ünnepel:

A kanász az erdőben
A botjával játszik,
S úgy forgatja a baltát,
Csak az éle látszik.

A folytatás betyárnóta: szövege a századelő betyárfelfogását („betyárfilozófiáját”) adja közre:

Szegény legény vagyok én,
Vásárookra járok én,
Csikót, tinót lopok én,
Mégis szegény vagyok én.

Ennek a darabnak is *álarcosbál* a vége: ott ismer egymásra Lenke és az üldözött Báj kertti.

Báj kertti: Kész vagy-e követni?

Lenke: (...) A halálba is.

Stein felesége feleslegessé teszi Lenke áldozatát: rávall férjére. Ez azt hozza magával, hogy Báj kertti szabad, így minden rejtőzködés nélkül teljesebben Lenke és a nyelv- és dalmester szerelme.

A *Két pisztoly* jócskán elmarad a *Szökött katonától*. Cselekménye nehézkes, mintha nem tudna szabadulni a német darabok fogságából. A betyárok szerepeltetése majdnem öncélú; dalaik ugyan elsőrendűek, de nem kapcsolódnak igazán a történésekhez: sem a szerelmi szálhoz, s kiváltképp nem a 'kétpisztolyos' úri világhoz. Így aztán nem jelentenek többet, mint a népdalok általános érvényű mondandójának megfelelően a rabság elleni tiltakozás (a politikai célszerűség) megszólaltatását.

Csikós

Szigligeti Ede népszínművei sorában a tetőpont a *Csikós* (1846).

Színlapján ez áll:

Pest, szombaton, január 23-án, 1847.

Szentpéteri Zsigmond jutalomjátékául.

Eredeti népszínmű 3 szakaszban, népdalokkal, tánczczal.

Írta Szigligeti; zenéjét: Szerdahelyi.

A *Szökött katonánál* és kiváltképp a *Két pisztolynál* mindenben többet és jobbat adó *Csikós*nak is inkább csak az első felvonása népszínmű, de az tökéletes. A „főúr-pór” ellentét helyén ellenségek állanak, Kis Bálint parasztgazdával

pedig nemcsak a szegények panasza szólal meg, hanem ameddig Tiborc sem jutott el: a fenyegetés is!

Első szakasz.

Karvasiné, Nagyormód földbirtokos asszonya kastélyában játékasztal köré gyűlnek vendégei: az ormódi földesúr, a jegyző, a rektor, a főbíró; kártyára, borozgatásra.

Karvasiné fia, Asztolf úrfi szokás szerint valahol múlatja az időt. Ő a birtok ura, az ő lump életét szolgálja mindenki: édesanyja éppúgy, mint a kegyelemkenyéren náluk élő unokaöcs, Bence. A mindenben gátlástalan Asztolf mostanában szemét vetett egy falusi parasztgazda leányára, Rózsira. Ott ógyeleg a házuk körül, s bár Kis Bálint már többször kérte, hagyjon békét leányának, nem tágit. Bence látszólag jóakarója, amolyan kerítőféle még Rózsihoz is, valójában azonban csapdát akar állítani; érje tetten valaki: az apa, vagy Rózsi szerelme-se, Andris csikósbojtár. S ha történnék valami (és bizonyos, hogy történni fog), Bence lesz a birtok ura.

Ezen a délutánon Kis Bálintot segíti ahhoz, hogy panaszra járulhasson Karvasiné elé. Tudja, hogy Asztolfra jön panaszkodni, de a nagyasszonynak ezt nem árulja el – hadd hallják meg a vendégek is.

Kis Bálint a vendégek előtt adja elő bánatát.

„Én csak esedezni jöttem mélységes alázattal, mert az úrfi megint eljött; s én többé nem állok jót semmiről. Én is ember vagyok, s félek, olyasmit találok tenni, mit később magam is megbánhatnék.” (Két évvel később Petőfi hőse, Szilveszter vágta ilyen nyíltan ura szemébe, hogy „Ember ám a szolgál is!”)

Karvasiné ocsúdik: „Micsoda? Fenyegetni mer?” S az örök fegyverrel vág vissza: „Kapunk földjére más jobbágyot is!”

Ez megállította Kis Bálintot. Nem az, hogy esetleg valóban földönfutóvá válik; a jobbágyot az örök kötelék, az ősök sírja e „hazai földben” – ez csendesíti meg. A kötés, mely időtlen idők óta oldhatatlan:

„Apám, szépapám is itt született, szentegyházunk földjében nyugszanak... Nagysádnak mindegy, Bécsben vagy itt – mindenütt otthon van; de én a föld kerekéségén itt lehetek boldog, egyedül a hazai földön.”

(Száz évvel később, a XX. század harmincas éveiben ugyanez a meggondolás vezette Sövényháza népét, akikről Kovács Imre adott megrendítő híradást: „a sárga-szennyesen hömpölygő Tiszánál” Pallavicini Alfonz Károly örgróf, hogy megszabaduljon tőlük, lerombolta hajlékukat, „kihordatta” őket tíz kilométerekre, a senki földjére. Ugyanez az érv, „a hazai föld” vitte vissza őket mindahányszor az apai ház helyére: újrakezdeni a következő kihordásig!¹⁵)

Kis Bálint dolgvégezetlenül hagyta el a nagyasszony házát.

Ezenközben Bence már Asztolfot „segítette”: taplót tett lova fülébe, felsegítette a gyanútlan embert, aki aztán elvágatott a nagyréti csárdásné felé...

Új helyszín: faluszél-mezőszél, Kis Bálint kertje végében.

Andris bojtár érkezik szép szerelmes dallal: „Azt a kerek erdőt járom én...”

Rózsi válasza: „A kert rózsáiban jártam én...”

Boldogok, nem is bírnak a nagy boldogsággal, egy kicsit megkarcolják; Rózsi csak úgy mellékesen odaveti, hogy „az úrfi utánam vetette magát”, meg

¹⁵ Kovács Imre, *Sövényháza, 1937. febr. 4.*, in: *A néma forradalom*, Cserépfalvi kiadása, é. n.

„a rek't uram is belém szeretett”. Épp csak felpiszkálta a féltékenységet a fiúban, csak játszott egy cseppet. De mindjárt utána újra felsütött a nap.

Faluszél: ünnep délutánja, idesereglik a fiatalság: „parasztifjak, leányok”. A játék, a szórakozás délutánja. Szigligetit dicséri, hogy a párosító játék egyik szép változatát játsszák. A játék célja párra találás a híd túlsó oldalán. Amikor két legény feltartott keze alatt átjutnak a „hídon”, és a visszájára fordított nap-sorolótól („Szita, szita, péntek, / Szerelem csütörtök, / Dob szerda!”), továbbá a szita és a dob varázserejétől egymásra találhatnak, a szédítő forgótánc boldog párokat köt össze a mágikus kör hatalmával.

Ez az Első szakasz vége, s ez talán a legtökéletesebb felvonás az egész népszínmű-irodalomban.

A folytatás már nem; ámbár az is más, mint a *Szökött katonáé*. Ugyan „krimi” bontakozik ki itt is, de nem az urak egymás közötti akcióival: a kastély és a nép egyenrangú ellenfelek a szerelem jogáért és a szegények igazáért zajló küzdelemben. A végén pedig a nép győzelmét hirdetik ki a színpadon.

Bence „taplós” ármánykodása nem jött be: Asztolf megvadult paripáját éppen Andris fékezte meg. Ekkor Bence olyan csapdát tervel ki, amely reményei szerint egyszerre csattan Andris és Asztolf lábán: mindketőjüket ugyanabban az időben küldi Kis Bálint házába. Az úrfit azzal, hogy várja Rózsi, a csikósbojtárt pedig, hogy most tetten érheti Asztolfot.

A csapda jó, de nem úgy csattan, ahogy Bence gondolja; Andris valóban szembe találja magát az úrfival, ám úgy dönt, hogy nem keveredik gyilkosságba egy ilyen hitvány alak miatt. Megvárja a bajkeverőt; rejtkehelyből nézi végig, miként esik egymásnak „két ilyen ördög”. Azt is látta, hogy Bence kezében megvillan a balta.

Hosszadalmas és feleslegesen körülményeskedő „nyomozás” után végül Márton csikós oldotta meg a csomókat: elrendezte a kusza szálakat, leleplezte Bencét, kimondta Rózsi ártatlanságát, és jogába emelte a csikósbecsületet; talán kissé szólamszerűen, a politikai iránynak azonban hibátlanul megfelelően: „(...) A zsvány és a csikós annyira különbözik egymástól, mint ez (Bencére mutat) a zsvány a többi becsületes uraktól.”¹⁶

Nagy és tartós siker volt a *Csikós*. Rédey Tivadar száz évvel később így foglalta össze a népszerűség elemeit:

„Magyar földön mozog a darab (...), benne írója valóban hazatalált (...). Az úri osztály mellett itt már a nép a fontosabb. Bűnügyi história ebben is van, de hazug romantika nélkül (...).

Szerelmi jelenetei természeteseek, a nótázás is természetesen fakad a helyzetekből. A pusztai idill pedig, az öreg csikós gazda birodalmának remek képe megelevenít mindent, ami Gaál alföldi jelenetében még annyira színtelen volt. Ez az öreg Márton csikós a magyar színpad legigazabb alakjai és legremekebb szerepei közül való. Ebben lett naggyá Réthy Mihály s napjainkban az erdélyiek nagy Szentgyörgyije, meg a mi Rózsavölgyink csakúgy megnőtt benne (...). Pedig magában a Nemzeti Színházban megért már 122 előadást;

¹⁶ Szigligeti Ede darabjaiból a következő kiadások szerint idézek: *Szökött katonáé*. Pesten, 1844. Geibel Károly tulajdona; *Két pisztoly*. Pesten, 1844. G K tulajdona; *Csikós*, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1960.

közben a Népszínházban három évtizedig egyik legidőtállóbb oszlopa volt a műsornak.¹⁷

2.2. Szigligeti „követői”

Szigligeti sikerei ösztönzőleg hatottak kortársaira, ám a *Szökött katona* vagy a *Csikós* közelébe sem jutott senki... A következő futólagos számbavétel célja nem egyéb, mint hogy teljesebb legyen az évtized népszínmű-listája.

Haray Viktor darabja már címével feltűnést kelt: *Szökött színész és katona*. Jószerivel ennyi az érdekessége: az égvilágon semmi nem kötötte Szigligetihez, amolyan dalos-táncos ‘vasárnapi’ műsor volt. Rédey szerint „így is szívesen nézték”.¹⁸

Kovács Pál *Az obsitos* című népszínművel elnyerte az igazgatóság 50 aranyát, de a színpadon megbukott. Éppen a pályakezdő Jókai darabja, a *Két gyám* elől vitte el a pályadíjat; hogy jogosan-e, nehéz megmondani, ám tény, hogy Jókaié sem állt helyt a színházban: „(...) már másodszor nem lehetett kitűzni”.¹⁹

S végül Szigeti József első színpadi jelentkezése: *A jegygyűűű*.

„Rikító romantikát adott, de népies keretbe foglalta és nótákkal tűzdelte meg (...). Mellé szegődött a siker, a bírálat inkább csak ‘vasárnapi’ darabnak szánta, de tíz évig is megállt a műsoron, 26 előadást látott.”²⁰

Bayer József Szigeti drámái elé írt bevezetőjében igyekszik magyarázni ezt a viszonylagos sikert:

„Úgy látszik (...), jó epizódjainak, ügyes tömegjeleneteinek, a beillesztett népdaloknak köszönhette sikerét, meg annak, hogy a magyartalan főúr romlottságával szembe van állítva a köznemesség és a köznép eszményített romlatlansága. De nem kis dicsősége marad a kezdőnek, hogy emez első darabja 10 év alatt (1846–1856) 26 előadást ért meg a Nemzeti Színházban.”²¹

Az első évtized érdemleges összegezéseként végül idézzük fel Gyulai Pál jó húsz évvel későbbi sorait:

„A fejlődő nemzeti költészet örömmel fordult a népies felé; részint demokráciai ösztönből, részint művészi célból; erősebb kapcsolatba jött a magyar étellel, s nem vetette meg többé a genre-rajzot. A magyar dalokat nemcsak jambusokban írták már, s költői ritmusuk ismét összeolvadt a zenével. Mindez elősegítette a népszínmű fejlődését. Szigligeti egész virtuozitással öntötte drámai formába mindazt, mi a politikai és az irodalmi mozgalmakban céljára szolgált. Megszületett a magyar népszínmű, melynek fő vonásai lettek: formá-

¹⁷ Ráday Tivadar: *A Nemzeti Színház története. Az eső félszázad*, Bp., 1937, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 199–200.

¹⁸ Uo., 202.

¹⁹ Uo., 203.

²⁰ Uo., 205.

²¹ Bayer József, *Szigeti József*, in: *Sz. J. drámái*, Kiadja Bayer József, Bp., Franklin-Társulat, é. n., 15.

ban határozottan drámai stíl, szellemben demokráciai irány, tartalomban a magyar élet genre-képi vonásokban, tragikomikai oldalról, népzene és népdal kíséretében.

Íme a magyar népszínmű, melyet majdnem osztatlan tetszéssel fogadott a közönség és a kritika. Nem csodálkozunk rajta. E népszínművek elűzték színpadunkról a német bohózatokat és melodramákat, közelebb hozták a színpadot a magyar élethez, s közönséget teremtettek.”²²

2.3. Mutatvány a Nemzeti Színház havi műsoraiból

Igaz volt Gyulai Pálnak: a Nemzeti Színház közönséget teremtett, a közönség pedig folyamatos tájékoztatást igényelt a színház életéről, műsoráról; ezt meg is kapta még a Kisfaludy-Társaságtól is. Hetente megjelenő lapja, a Magyar Szépirodalmi Szemle például minden hónap végén visszapillantott az eltelt időszak műsorára. Az adott napon játszott darab és a szerző megnevezését némelykor megtoldotta ilyen-amolyan (sokszor fontoskodó) megjegyzéssel, véleménnyel, egymondatos kritikával.

„Mutatványt” az 1847-es esztendei számokból választottam, két hónap híradását. Ezek a beszámolók voltaképpen ‘tanúsítványok’ arról, hogy hová jutott egy évtized alatt a legjobbak vágyából, akaratából megalkotott kulturális intézmény. Én is, mintha félévi és év(ad) végi ‘értesítőt’ osztanék: az esztendő elejéről és közepéről készített képet adom tovább.

1847. február 21. (8. szám)

Jan. 31. Csikós. Eredeti népszínmű 3 szak. népdalokkal, tánczczal. Írta Szigligeti, zenéjét Szerdahelyi. Végig nézve a januári előadásokon, volt mindössze huszónhárom előadás. Opera adatott nyolcszor, dráma hétszer, népszínmű hatszor, vígjáték kétszer. Hazai erő állta ki tizenegy előadást, tehát az egésznek majd a felét; ebből hat teljesen a népszínművekre esik; marad mindössze öt előadás opera, dráma és vígjátékíróinkra. Látni való ebből, hogy a mi tőlünk legjobban telik, az a népszínmű; sokkal kevesebb ennél a drámai erő, még kevesebb az operai, legkevesebb pedig a vígjátéki tehetség; mert hét drámából csak három a miénk, tehát majdnem fele rész; operából csak egy nyolczad rész illet bennünket; a két vígjáték közül egyik (Férjszelidítő) lett volna saját teremtményünk, de az is megbukott. (...) Megjegyzendő, hogy német elmemű egész hónapban sem fordult meg színházunkban, pedig ez előtt néhány évvel ugyancsak járták a bécsi bohózatok. A mint ezeket kiszorították népszínműveink, úgy kellene a többieket is kiszorítani igyekeznünk (...).

Febr. 1. Bánk bán. Eredeti történeti dráma 5 fv. Írta Katona József. – 2. Jegygyűrű. Eredeti népszínmű 3 szak. népdalokkal. Írta Szigeti J., zenéjét Egressy B. 3. Hollósy K. jutalomjátékaul: Ernani, nagy opera 4 fv. Írta Piave, zenéjét Verdi, ford. Egressy B., az új diszitményt föstette Engerth. (...) 4. Leánykérés szabály szerint, vagy: ha parancsolja. Vígj. 4 fv. Írta Töpfer, ford.

²² Gyulai Pál, *A Jelenc*, in: Gy. P. *Válogatott művei*, Bp., 1989. Szépirodalmi Könyvkiadó, 321.

Fáncsy. Nem is annyira vígjáték, mint bohózat, esetlen iskolai szabályok szerinti fércmű. Van, ki rajta jól mulat – a régibb idők íztelenségei rovására. Jó lesz így darabokat eltenni a könyvtárba. – 5. Hunyadi László. Eredeti nagy opera, 4 fv. Írta Egressy B., zenéjét Erkel F. – 6. Kisfaludy K. emlékünnepén először: Irene. Eredeti szomorj. Írta Kisfaludy K. A jövedelem fele a Kisfaludy-Társaságnak adatott. (...) Ha szini közönségünk eléggé művelt volna, hogy szeretné látni a hazai drámaköltészet történetét, pusztán ezért is megnézhetné Irenét, mert az mind e mai napig páratlan tragikai szerkesztésű darab a magyar irodalomban. (...) Közönségünk ha kissé tovább nyúlik darab, tüstént megemlékezik a gyomrára és azonnal békétlen ülni. Egy külföldi város lakosaira azt a gunyt írták, hogy ha forradalom ütne ki közöttük, az csak déli tizenkét óráig tartana, mivel akkor mindenki haza kotródnék – enni. Mi is úgy leszünk ma holnap a színházzal. – 7. Peleskei nótárius. Eredeti énekes bohózat, 4 fv., írta Gaál, zenéjét Thern. E darab oly oly sebesen élt, annyiszor adatott, hogy már túlélni látszik magát. Mind e mellett alapja, vázlata elég erős volna megbírni egy újabb kidolgozást. Zenéje mindenkor megemléltető lesz a magyar drámai zene fejlődésében. – 8. Ernani, másodsor, a derék Wolf jutalomjátékul. – 9. Falura kell mennie. Vígj. 3 felv. Írta Bayard és Bailly, ford. (miből? németből?) N. N. (...) – 10. Az ördög naplója. Vaudeville 3 fv. Írta Arago és Vermonn. Franciából ford. Egressy B., zenéjét Szerdahelyi a fordítóval. Már régóta tudjuk, hogy e darab azonnal színpadra kerül, mihelyt Lendvay a rendező. Az ördög naplója e szerint rendezői kalendáriom: belőle megtudni, ki a rendező. – 11. Két Barcsay. Eredeti dráma 4 szak. Írta Jósika M. Az előforduló bortal zenéjét Egressy B. – 12. Ernani. Nagy opera stb. – 13. Egressy B. jutalomjátékul III. Richard. Szj. 5 fv. Írta Shakespeare, ford. Vajda P. (...) – 14. Csikós. Eredeti népszínű. Írta Szigligeti. – 15. Alvajáró. Nagy opera 3 fv. Írta Romani, zenéjét Bellini, ford. Deaki Fülöp Sámuel. – 16. Kettős előadás; déli 12 órakor Szökött katona. Írta Szigligeti. A sz. k. Pest városi színházi tűzvész által károsultak (színészek) számára rendkívüli előadásul. Estve a szokott órákban: Don Cesar de Bazan. Dráma 5 fv. Írta Dumanoir és Dennery, franciából ford. Diósy. – 17. Hamvazó szerdán a színház zárva. – 18. Ernani. Nagy opera stb.

1847. jún. 20. (25. szám)

Május folytán volt a színházban 30 előadás; 23-án szünnap. Legtöbbször adatott vígjáték, négyszer ugyan zene és tánczczal együtt, de önállólag is hat-szor és e szerint összesen tízszer. Az opera most is megtartá szokott számát a nyolczat; népszínművet látánk ötször, színjátékot négyszer; szomorujáték volt háromszor. Vígjátékok közül egyetlen egy volt új, Vén csapodár, kevés szerencsével; drámák közt eredeti volt Mátyás fia, kedvezően fogadva közönségünk által. Valamennyi operánk idegen volt: Bellini, Donizetti és Verdi mesterektől, mind komoly nemben; tiszta eredetiséget csak népszínművekben látánk, Szigeti és Szigligetitől; ezen utóbbitól volt az eredeti színjáték is; maga hétszer jelenvén meg egy hónap alatt munkával. (...)

Június 1. Mátyás fia. Eredeti dráma 5 fv., írta Szigligeti. – 2. Sevillei borbély. Vig opera 2fv. Rossinitól. 3. Szünnap. – 4. Vén csapodár. – 5. Don Sebastian. – 6. Csikós. E két utóbbi előadás bérletszünettel, – 7. Mátyás fia, – 8. Ernani. – 9. Hamlet. Szomorujáték 5 fv. Shakespeare után az eredetiből ford. Vajda P.

a m.t.t. költségén. – 10. Consentino Concette és Ábrányi Kornél hangversenye; mit megelőzött: Én voltam. Vigjáték 1 fv. Írta Hut, ford. Telepi Gy. – 11. Elmellőzés. Szinjáték 4 fv. Töpfer után ford. Lukács L. a m. t. t. költségén. – 12. Gizella vagy A villik. Ábrándos (miért nem ritka csodás, rémletes és borzasztó?) ballet 2 fv. tánczokkal. (Van-e ballet tánczok nélkül?) Szerzették Saint-Georges, Gautier és Coraly. Szinpadunkra alkalmazta Borry. Ezt megelőző: 213. törvénycikk, vagy A férj pártfogással tartozik nejjének, a nő engedelmességgel férjének. Vj. 1 fv. Dennery és Lemoine után Fekete S. – 13. Tisztújítás. Eredeti Vj. 4 fv. Írta Nagy I. – 14. Angelo, Padua zsarnoka. Szj. 4 fv. Írta Hugo Victor, ford. Csató P. a m.t.t. költségén. – 15. Hollósy Kornélia jutalomjáték: A királyné csatárai. Víg opera 3 fv. Halevytól; szövege Saint-Georgestól; ford. Egressy B. Az új díszitményeket festette Montini. – 16. Ugyanaz ismételtetett. – 17. Gizella vagy: A villik. Ballet 2 fv. Ezt megelőző: Egy úr és egy asszonyság. Vj. 1 fv. Írták Avier, Duvert és Lauzanne. Franciából ford. Egressy B. – 18. A bácsi, vagy: a szerelmes család. Vj. 3 fv. Benedix után Remellay.

A Szemle visszapillantásai (bár itt-ott kihagyással közöltük) vegyes képet adnak a Nemzeti műsorpolitikájáról. S ha különösebb koncepciót nem is olvashatunk ki belőle, megértéssel kell fogadnunk, amit az évtized létrehozott; a még mutatósabb és tartalmasabb munka elé komoly akadályt gördítettek az alig csillapodó anyagi gondok, az egyelőre szűkös választék, de még ezt is korlátozta a színpadi díszletek költséges előállítása. Az azonban valóság, hogy a színház működött, igyekezett több műfajt műsorán tartani, s az is tény, hogy a népszínmű a színházi programban meghatározó szerepet játszott.

1848/49-ben ugyanaz történt a Hatvani-kapu szomszédságában, mint mindenütt másutt, ahol színház működött: átmenetileg összekuszálódtak a műsort szabályozó szálak, s ahogy Kerényi Ferenc megfogalmazta, „(...) a forradalom és a szabadságharc hónapjaiban a színház sorsa művészetén kívüli, politikai és katonai tényezők függvénye lett”. Világos után pedig, ahogy minden más intézményben, új, furcsa szelek kezdtek fújni; különös szelek fújtak be a színházi világba is, s térítették ki irányából-„irányzatosságából” magát a népszínművet is.²⁵

²⁵ Kerényi Ferenc, I. m., 35.

3. A népszínmű Világos után

1857-ben a Budapesti Szemlében Gyulai Pál közzétett egy vázlatot az ötvenes évek Nemzeti Színházáról.²⁴ A színházpolitikai változások számbavétele ugyan nem volt direkt célja, ám érzékeltette: a reformkor lendületes évtizedeire hanyatlást, ernyedettséget hozó évek jöttek.

„Most sok van a hátunk megett; kimerültség és csalódás nyomják a kedélyt. Kétkedni tanultunk, és hidegebbek vagyunk. Mélán tekintünk a múltba, s mint-ha félnénk a jövőtől, meg-megrendül önbizalmunk. Érezzük, hogy az időben sok a bomlasztó, és kevés az alakító erő. (...) Eltűnt előlünk sok bolygó fény, melyeket csillagoknak hittünk.”²⁵

Visszafogott, higgadt, halkra hangolt ez az állapotrajz. Hasonló, lehangolt-ságban is hasonló ahhoz a szépirodalmi képhez, amit regényében, az *Egy régi udvarház utolsó gazdájában* rajzolt ugyanebben az esztendőben. Ahogy a szétesett, rendetlen külsejű Radnóthy Elek hosszabb távollét után visszatér megkopott- rozott birtokára: a művészet tényképe, az ötvenes évek művészi igazsága ugyanarról, amit fentebb olvastunk az országos „hangulatjelentésben”: vedlett uraság rozszant képkeretben!

„Radnóthy 1848 ősze óta nem volt otthon. (...) Azalatt egy nagy forradalom viharzott el. (...) Nem csoda, ha alig ismer udvarházára. Bizony a ház is alig ismer reá, (...) nagyon megfogyott, megöszült. Komor, beesett arczán vonásai régi kifejezésének csak romjaira található. Apró, fekete szeme villog ugyan, de némi haragos búskomorságban. Bajúsa sincs kipödörve, a helyett hosszú szakalat eresztett, mi még mogorvábbá teszi. Öltözte is hanyagabb, mondhatni kopott. Rókamálás mentéje pecsétfoltos s a zsinórzat rajta foszlásnak indult. Vidrafővegét kiette a moly, s hol jobbra, hol balra csapja, a mint rossz kedve hozza magával.”²⁶

A portré is, a keret is mintha a Toldi estéje *Végszavának* felfogását követné, mely szerint „(...) a hanyatlás, pusztulás már magában humoros jellemű”.²⁷

Íme a ház és az udvar.

„(...) az udvarház düledező kéményei, rongált tornyocskái, roskatag fedele, betört ablaka, penésztől sárgászöld fala, a pusztuló udvar (...). A pajták és az istállók bedőlve vagy üresen ásítognak egymásra, a csűrös kert is pusztul, a kerítés meg mindenütt megbomlott. (...) Még a komondor sem akar reá ismerni (...).”²⁸

Ebben a társadalmi valóságban, s ennek a művészi igazságnak a holdudvarában találjuk a Világos utáni népszínművet is: a bolygó tűzből nem lett csillag a színház világában már-már „húzó” színjátéktípusból. A színpadról ugyan

²⁴ A Nemzeti Színház és drámairodalmunk.

²⁵ In: Gyulai Pál *Válogatott művei*, Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1989, 270.

²⁶ *Egy régi udvarház utolsó gazdája*, in: Gyulai Pál, *Vázlatok és képek*, Második kötet, Pest, Kiadja Pfeifer Ferdinánd, 1867, 121.

²⁷ Toldi estéje. *Költői beszély hat énekben*. Írta Arany János, Pest, 1854, Kiadja Heckenast Gusztáv, 141.

²⁸ *Egy régi udvarház...*, 122.

nem parancsolták le, de fennmaradásának ára volt: mindenekelőtt a politikai irányzatosságon kellett változtatni; az önkényuralom évtizedében nem állott a politika érdekében konfliktusba keverni (akár csak színpadon is) a népet és az úri világot. A szegény sorsú legény és a módos leány közé az új időkben rátartó apák göggye állított akadályt. Nem is legyőzhetetlen; néhány búsongó nóta után rendre a megértés, az engedékenységgel és természetesen az össznépi elégedettséget kifejező dínomdánom következett.

A dalok.

A népdalok is ritkábban kerültek színpadra; helyükbe a történeteket direkt módon szolgáló műdalok kerültek.

A darabok.

Szigligeti is küszködik. A *cigány* (1853) jóval gyengébb a Csikósnál, a *lenc* (1863) pedig kompromisszum akar lenni: kísérlet népdramára. Szigeti József legsikerültebb írása, *A vén bakancsos és fia* a *huszár* 1855. október 31-én került színre; tíz év alatt 45 előadást ért meg, s ez akkoriban olyan sikernek számított, melyhez felfogatót csak Szigligeti ért el.

3.1. Szigligeti Ede

A cigány (1853). Népszínmű 3 felvonásban

A népszínmű főhőse cigány: Zsiga és gyermekei, Rózsi és Peti. Szerepel még Kurta nagygazda és unokaöccse, Gyuri, Márton parasztgazda, a felesége, Rebeka és leányuk, Évi, azután a fiatal Várszegi uraság, ám egészen más szerepben, mint a Csikós-beli vagy a *Két pisztoly* földesura, s végül lakodalmas nép.

A cigány megszokott és rendszeres szereplő a XIX. század szépirodalmában. Emlékeztetőül elég, ha felvillantunk egy-egy mozzanatot vagy arcélet ebből a jelenlétből.

Eötvös József Peti cigánya mellékszereplője *A falu jegyzőjének*, de nem csupán díszlet vagy kellék. Úgy vezeti be az író a történetbe, mint falujának derék és hasznos polgárát: „Ha ház épül, ő veti a téglát, ha valahol lakat romlott, ő igazítja meg, hogy a birtok biztosabb legyen, ha a ló patkóját, vagy valamely táblabíró sarkantyúját veszti, ő veri fel, a lakodalmaknál ő húzza a brúgót s ő ássa a sírt, ha valakit temetnek.”²⁹ Továbbá, mert ez sem mellékes: Viola leg-hűségesebb barátja, s mivel ő maga nem üldözött, amolyan „összekötő” Viola és a néphez húzó Tengelyi Jónásék között.

Arany János szavát Világos után a *Bolond Istók* és *A nagyidai cigányok* indította meg: „A vajda Csóri, a nagy álmodó, / (...) Álmában újabb, szebb hont alkotó”. A nemzeti karakterológia költői „kézikönyve” volt a cigányok története, a népi nevetéskultúra kincsháza, bensőségértéke legbelső körében pedig „cigányfölköltés valami”.³⁰ A *Bolond Istók* első énekében is van egy mítoszt idéző „valami”: a vízből (itt egy árokból) a fáraó leánya helyett vándorcigányok

²⁹ Eötvös József, *A falu jegyzője*, Pesten, 1845, Hartleben Konr. Adolf tulajdona, I. k., 26.

³⁰ „Ki gondolt arra, hogy van benne | Cigányfölköltés valami.” (*Bolond Istók*, II. é. 4. stanza)

veszik ki az éktelenül ordító csecsemőt. Megszánják, megszoztatják. Idézzük fel ezt a csodálatos újkori Madonna-képet: Rebeka a keblére fogadott 'magyar' gyerekekkel:

Mint a szemétdomb nyirkos tetején
Fehérlő gomba, avvagy pöfeteg:
Úgy csüngve Rébék májszín kebelén
Fejér képével a magyar gyerek,
Dózsólve annak mézédés tején
S nem győzve abból szívni eleget.

Még egy négysoros „Arany-forgácsot”³¹ is beiktathatunk az idézetek sorába: a sorok cigány szellemessége egyetemes komikum, az ironia abszurdja, és ugyancsak „cigányföltötti érzés” kifejezője:

Bujkált a nap. Vén cigányt
Majd megvette a hideg.
„Bujkálj! Bujkálj!” így kiált:
Majd sütnél még: de kinek...?
(Régi adoma)

A századvégen-századelőn Gárdonyi cigányai téblábolnak a szépirodalomban. Előbb a sziporkázóan szellemes Kátsa nyolc könyvben Göre bíró és Durbints sógor oldalán, azután *Az én falum* könnyes-nevetős vagy groteszk humorban fogant rajzaiban (*Kék paradicsom, lilium; Október...*). A XX. század elején szinte mindnyájan felkerülnek Gárdonyi színpadára is: a megalázottakat képviselik, ám rendre ott áll mögöttük, ha nem éppen velük, amikor egy-egy nehéz (esetleg 'kényes') helyzetben egéruat ügyeskednek maguknak, maga a szerző is (*Fehér Anna; Fekete nap*).³²

A cigány Szigligeti népszínművében: főszerepben.

Miként Eötvös Peti cigánya, Zsiga is a falu szélén lakik, kovács, és lakodalmon muzsikál. Büszke, önérzetes: a 'Zsiga, te' megszólítás sérti, gyermekeit a legtöbbre tartja a faluban. Önérzetét támogatja Szigligeti is, s talán időnap előtt egyenrangúsítja; akkoriban sem volt az természetes, hogy a szép cigány lányt a rátarti nagygazda testvéröccse veszi feleségül, vagy hogy Peti a tehetős parasztgazda Évjére vessen szemet. Mármost: ha mindez akkoriban is valószínű volt, hogyan történhetett meg, hogy *A cigány* évtizedeken át kedvelt darabja volt a színházaknak és a műkedvelő színpadoknak?

A válasz egyszerű: a nép újkori mesének fogta fel, és a mesében Peti, a legkisebb fiú szokott győzni. Ám az sem zárható ki, hogy a valahai politikai irányzatosság lehalkított válfaját vélte hallani az ötvenes évek közönsége. Egyre megy: végső soron mindegyiknek győzelem az üzenete! De lehet egy

³¹ Arany János ŐM, Akadémiai Kiadás, 1952, VII. k.: „Forgácsok, tréfák”.

³² Bővebben: Druzsín Ferenc, *A nevetés költészete*, Pont Kiadó, 2003; *Valami tiszta, égből szállt sugár*, Felsőmagyarország Kiadó, 2013.

harmadik változat is: a számító, martalékos, önző nép szeret nagylelkű lenni. A színpadi történetekben a Petikkel azonosulás lélektani indítékú is: kifejezője a taps, a tetszésnyilvánítás, amiért viszont nemcsak a szórakozást kapja a néző, hanem a jó cselekedet, az adakozás érzését; a színházi ünnep „hozzáadott értékét”.

‘Népszínmű-mese’ – három felvonásban.

Az első felvonás „cigány oldalon” kezdődik. Rózsi és Peti beszélget, mégpedig úgy, mintha nem is testvérek, hanem távoli ismerősök volnának, akik mit sem tudnak egymásról, s most szemérmesen kérdezősködnek.

Rózsi (fiatal szép cigánylány): Szóval szerelmes vagy?

Peti (fiatal cigánylegény, kezében hegedű): Nagyon.

Rózsi: De hát kit szeretsz? (Micsoda kérdés: a fél falu tudja, csak a testvér nem?!)

Peti: Azt nem mondhatom meg a világért sem. (...)

Rózsi: Hát ő szeret?

Peti: (sóhajt, fejét rázza)

Rózsi: Nem?

Peti: Nem, csak sajnál, nem szeret. (...) Néha órákig játszom. (...) Ő némán hallgatja. (...) Aztán ő kezd dalolni, s akkor én hallgatom (...).

Rózsi: Ez igen szomorú. Látod én Gyurival másképp ismerkedtem meg. (...) Kertész Ferke lakodalmán történt. (...) Azt mondta, én vagyok a legszebb lány a faluban, ha kissé barna is (...).³³

Rózsi és Gyuri.

Nehéz ügy: Gyuri Kurta nagygazda unokaöccse. Még Zsiga sem hiszi, hogy ebből lehet valami: „(...) csak rá akar szedni! Cigányleányt ki venne el? (...) Hisz az az egész falu csúfja lenne. Hisz azok csak kifiguráznak minket. Még a sántalábú koldus is úgy szólít, hogy Zsiga te!”

Kirajzolódnak a kapcsolatok: a szívbéliek is (ahogy a szerelmes fiatalok szeretnék), a módos szülőik tervei is. A fiatalok: Rózsiba szerelmes Gyuri, Peti pedig Rebeka leányába, Évibe.

Mindenki tervébe beleszólt a népszínművek sorsfordító eseménye, a katonafogdosás; Peti *‘nem’*-et, Gyuri viszont *‘igen’*-t húzott. S ha ennek megfelelően alakulnak az események, le is engedhetik a függönyt: Gyuri katonának megy, nem veheti el Rózsit, Petihez nem adják Mártonék Évit, vége a népszínműnek!

Petiben nagyot dobbant a testvéri szeretet, és megmentette a darabot: „Gyuri, vedd el Rózsit. Helyetted elmegyek én.”

És hamarosan megszólal a hegedű Évi ablaka alatt; a cigány legény dallal búcsúzik: Nézz ki, rózsám ablakodon...

A második felvonásban Rebeka érkezettnek látja, hogy Évi és Gyuri egy pár legyen: felgyorsította az eseményeket, hogy Peti halálhíret hozták. Rózsi és Zsiga a halálhír ellenére csalódottan figyel a lakodalmi készülődést; egy robbanni kész konfliktus sűrűsödik köztük és Gyuri között. Egy valódi, nem népszínmű méretűnek ígérkező konfliktus.

Még csak hangosabb szó sem lett belőle. Rózsi igazán halk szóval zárta le kettejük dolgát: „(...) a mi utunk ketté szakad örökre.”

³³ Idézeteim A cigány, Budapest, é. n., Palkovics Imre kiadása szerint.

Rózsi érzelmei mégsem csillapodtak meg; ha nem is hangos szót, de találtak más kitörési formát. Rebeka udvarán, ahol már gyülekezett a násznép Évi és Gyuri esküvőjére, itt, a lakodalmas nép előtt jelent meg a kisemmizett Rózsi: rendetlen öltözékben, menyasszonyi koszorúval, zavarodott lélekkel, furcsa viselkedéssel. Mielőtt azonban ebből csatt vagy bármi lehetett volna, egy írói ötlet elejét vette: 'jelet' kapott a sokadalom, váratlant, valószerűtlent:

„Zene. Kívül, igen távolról hegedűszó: Nézz ki rózsám ablakodon...”

Évi: Anyám, hallja, ez ráemlékeztet, ezzel vett búcsút, s én most hűgától raboljam el azt, aki engem se boldogít? (...) Ez ő! Peti él? (Rózsához: Hallod Rózsi? Bátyád él! Nem esküszöm! Megcsaltak! Nem esküszöm! (...))

Ettől a perctől fogva nem számít, ami eddig történt. Mindent semmissé tesz a népszínmű „akarata”: akik szeretik egymást, legyenek boldogok! Évi és Gyuri esküvője természetesen elmarad, Rebekáék is fejet hajtának az előtt, ami megmásíthatatlan. Minden egyéb viszont már a *harmadik felvonás* feladata.

A felvonás kezdetén Várszegi úrfi, a helység fiatal földesura, Peti jótevője a fiúval a roskatag cigányházat nézegeti. És tervez: a házat mielőbb rendbe kell hozni, mert „(...) ez a ház századokon keresztül fogja hirdetni, hogy itt született korunk legnagyobb Biharija!” A mai napra viszont a következőket írja elő Várszegi: „Jó fiú vagy, látnod, ölelned kell apádat, hűgodat, a sógort. Én mind gazdaggá teszem. A leányt is látnod kell, s ha most is szépnek találod, vedd el, násznagyd, komád, mindened leszek (...).”

Ezzel aztán jó irányban mozdul minden, az emberi kapcsolatok is. Gyuri bűnbánatot tart: „Ha lehet, megmenteném Rózsit, ha késő, elmegyek a világba.”

Megmentheti; ezenközben ugyanis csodával határos módon „visszajött” a zavarodottságból az egyre szebb népszínmű-valóságba. Így aztán Peti muzsikája már csupa boldog embernek szól: „Mi füstölög ott a síkon távolban...” (Az viszont igazán figyelemre méltó, hogy Peti hegedűjében van már a folklorizáció egyik „hozama”, Gaál József és Egressy Béni „népdala”!)

A zárókép mesébe illő: két boldog párt kísér a templomba a násznép. Nótával: „Új a csizmám, most vettem...”

Milyen népszínmű A cigány?

Szigligeti alighanem úgy akarta elkerülni, hogy akár csak gyanakodjék is bárki az ötvenes évek valóságára, hogy odaírta a szereplista alá: „Történi 1840-ben.” A népszínmű batyujából pedig amit kivehetett, kivett.

Az 'irány' látszatra megmaradt, ám az inverzére állítva: Zsigáéknak (meg senki másnak) nem ellenfele (hogy az ellenség szót ne is említsük) Várszegi földesúr, épp ellenkezőleg: mindenki boldogulásának előmozdítója, minden érdemes ember „gazdaggá” tevője, Peti tehetségének felfedezője, karrierjének alakítója, irányítója. Zsigáék és a szerelmesek ellenfele a módos Kurta és az önző Rebeka, ám a végén ők is meghajolnak a közakarát előtt.

Vidám darab-e A cigány?

Sok mulattató pillanatot megél a néző. Az a jelenet például, ahogy Zsiga alkudozik Márton gazdával – mennyiért hagyná abba a zajos kalapálást, mert Rebeka asszony nem állhatja –, minden elemében komikus.

Márton: Kívánj akármit, csak ne csörömpölj!

Zsiga (Nagy sebbel-lobbal dolgozni kezd): Igen sietős a munkám.

Márton: Adok egy márvást.

Zsiga: Egy márvást? (Nagyot üt az üllőre.) Száz forintért sem. (Tovább kapál.)

Márton: Zsiga, legyen eszed.

Zsiga: Hanem egy ezüst huszasért. (Egyet üt az üllőre.)

Márton: Sok lesz az, Zsiga.

Zsiga: Meg egy fél kenyér. (Ismét üt egyet az üllőre.)

Márton: Van-e lelked?

Zsiga: Meg egy malacka...

Az alkudozásnak az ad nyomatékot (az növeli komikumát), hogy tudjuk: emeli-emeli Zsiga a tétet, de tudja, a felét sem kapja meg, és a végén beéri a negyedével. Itt valójában egy népi (vásári) játékot játszanak, az alkudozásnak egy szándékosan elnyújtott változatát, mely olyan produkció, aminek nem is a végeredménye, a megegyezés a legfontosabb, hanem maga az egyezkedés, az alkudozás, a versengés „a nevetés tiszta fluiduma”³⁴ szellemében.

A menyasszony kikérése (II. felvonás 9. jelenet) százados nevetéskultúra lakodalmas szokáshagyományban.

Násznagy: Most már nincs egyéb hátra, mint hogy becsületes vőlegényünk eljegyzett mátkáját ne késsenek nekünk kiadni. (...) Minket pedig, hosszas utazásban eltörődött násznépet rövid időre pihenő szállással elfogadni ne terheltessenek.

Márton: Kedves atyámfia! Megértem kegyelmetek tisztességes szándékát. Azonban mi a kegyelmetek vőlegényét teljességgel nem ismerjük, úgy kell vélekednünk, hogy tán eltévedtetek.

Násznagy: Jól megjegyzők magunknak háztűzlátáskor ezen becsületes lakhely környékét. Minekokáért egész bizodalommal kérjük, ne sajnálják a szép menyasszonyt egy-két pillanatra kiszólítani.

Márton: Szívesen engedünk kegyelmetek kívánatának, s örvendeni fogunk, ha keresett menyasszonyukat nálunk találják.

Első vőfély (benyitja a ház ajtaját, s kezén fogva egymásután két leányt vezet s mindegyiknél kérdi): Ez-e?

Násznép: Nem.

Ám ekkor a komikumra hangolt „felelgetős játékot” megzavarja egy furcsa esemény: váratlanul-hívatlanul megjelenik az udvaron a megbomlott Rózszi, rózsakoszorúval, rendetlen öltözetben. A jelenet ezzel groteszkbe („romantikus groteszkbe”) fordul, s vele a helyzet komikuma is.

A nevetetés egészen sajátos változatát maga Várszegi úrfi produkálja. „Komikus hibája” a rugalmatlan nyelvhasználat; úgy beszél, jótéteményeit úgy adja elő, hogy nincs tekintettel a hallgatóságra, nem számol vele, értik-e, amit mond. (Az is lehet, hogy épp ezzel akar nyomatékot adni mindenhatóságának!)

„Olaszthonban történt (...). Egy egyszerű melódiát hallottam. Ez földim, gondolám, s kétszeres érdeklődéssel figyeltem. A motívumból variációk, allegrók, andanték, capricciók s fantáziák legcsodálatosabb, legtündéribb egyvelege fejlődött ki. A fejem is szédült. (...) Tőle megtudtam, hogy falum szülötte. Mindent

³⁴ Barta János határozta meg így a komikumnak ezt a válfaját, s nevezte el „tiszta komikumnak”
In: Barta János, *A pálya végén*, Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1987, 55.

elkövettem, hogy őt megmentsem a múzsáknak. Sikerült is kihoznom a katonaságtól.” (Ő, a kaszárnnyába telepített bukolya, ő, a mindenható népszínmű!)

Észrevette, hogy hallgatóságának imponált a „szöveg”; hasonló „nyelven” ad tanácsot Petinek, miként közeledjen Éviéjéhez, s abban is, merre vegye útját, merre járja hegedűjével a világot.

„Ha szereted, vedd el, ha nem, vedd meg. Egy adagióban öntsd ki fájdalomdat, egy allegroban vidulj fel s diadalindulóval járd be a világot, mint egy új hegedű Caesar!” (Ez már nem egyszerűen ’komikus hiba’, nyelvi képtelenség; itt már felismerszik Szigligeti Ede szatirizáló szándéka, s vele abból a bizonyos ’irányzatosságból’ is valami.)

Peti nem a zenei szótár szerint haladt: gyakorlatibb és célszerűbb utat választott. Hegedűjével beállt Évi ablakába, és játszani kezdett mindenféle főúri útmutatás nélkül: „Mi füstölög ott a síkon távolban...”

A darab *dalai* vegyesek: a népivé vált Gaál József-verstől a magyar nótán át egészen a már-már falvédőre „való” szövegekig, mint a „Légy jó hozzám, kívánom, / Másképp én ki nem állom...”

A *Ielenc* (1863). Eredeti népszínmű 4 felvonásban

Az első felvonás.

(Szentesi) Nagy István falusi rektornak két leánya volt és egy fia. A lányok Pesten keresték a kelengyére valót, Bertók otthagya az iskolát, a szülők nyakán élt, ám elfogyott az atyai türelem, és apja elzavarta házából. Erzsike jó helyet talált, csak hogy megtetszett az úrfinak, és amikor panaszt tett, a nagyságos asszony kiadta az útját: „Menjen oda szolgálni, ahol nincsenek úrfiak...”³⁵ Julcsa sorsát másként alakította a népszínmű: ujján gyűrű csillog, jegyese „egy szegény tanuló, ki most végzi az iskolát”, de „már van hivatal ígérvé”. Asszonyáék színházba készülődnek, s csak most derül ki, hogy ugyanaz a fiatalember viszi őket, aki Julcsa ujjára húzta a gyűrűt. És akitől gyereket vár. (Hogy mindez eddig titok maradhatott: ajtót nyitni a vendégeknek, ez a komornyik dolga!)

A *második felvonás* Nagyék háza előtt játszódik: Erzsikétől kaptak levelet, azt olvassák a szülők. Azt írja, jól van, „egészen estafirozta magát”, és látogatóba készül kedves szüleikhez. Julcsáról annyit tud, hogy „elhagyta Pestet, megüzente, (...) nagyon jó szolgálathoz jutott”.

A szülők behúzódnak, csendes az utca.

Nem sokáig: hamarosan jövés-menés veszi kezdetét. Előbb Julcsa közeleg, „feje nagy kendővel fedve, karján pólyás csecsemő, betántorog, s a padra roskad”. Kisgyermekét hozta, édesanyja gondjaira szeretné bízni, persze titokban: találjon rá, de ne tudja, kinek a gyermeke. Jó asszony, jó gondviselője lesz „a szegény elhagyott árvának”. Ha megtudná az igazságot, belehalna a szegyenbe.

Leteszi, elsiet. Jön viszont Bertók, rátalál a pólyásra, a pólyában egy levélkére: „Nagy Istvánné asszonyomat az Isten nevében kérem, viselje gondját a

³⁵ A *Ielenc*ből a következő kiadás szerint idézek: Sz. E., *Színművek*, Bp., 1960, Szépirodalmi Könyvkiadó.

szegény árvának. Minden pénzem a pólyába tettem – ezután is majd elküldöm. Nyakában gyűrű van. – A neve: Pál.” Bertók a pénzt és a gyűrűt elteszi, a csecsemőt felkapja: „Jer csak velem, majd jobb helyre teszek én!”

A „jobb hely” a Tisza füzes partja: „a rőzse, melyből sarkantyú van csinálva”.

Erzsike is megjelenik: ahogy írta, látogatóba jön, s éppen a „sarkantyú” mellett vezetett az útja. Gyermeksírást hallott, rátalált a pólyásra, magához vette, s vitte hazafelé. Julcsa is oda tartott, hogy még egy pillantást vessen elhagyott kislárára. Helyette Bertókot találta. Miközben mindketten zavartan hallgattak, Erzsike ért oda karján a talált csecsemővel. Megszólalni sem igen tudtak, ám „beszélt” a földön egy levélke; Bertók az imént a nagy sietségben ejtette le.

Julcsa: Hol van a pénz? Hol van a gyűrű?

Bertók ujján volt a gyűrű.

Julcsa: Gyilkos. Rabló! Nem rettegsz Istentől? Mintha az úr asztalát raboltad volna meg.

Bertók (a pénzt és a gyűrűt visszaadva): Fogd. Fogd, – engem nem láttok többé soha!

Így ért véget a második felvonás.

Milyen népszínmű körvonalazódik a két felvonás láttán?

Nem dalolnak: sem népdalt, sem műdalt. (A két további felvonásban sem.)

Még a kapatos Bertók sem kurjant bele az estébe. A lányok kedvét elvették az első felvonás eseményei: Erzsikéét a molesztáló fiatalúr, Julcsáét Jenő. Nagyék sem nevetnek: rajtuk nagy tehertétel az apa múltból hozott kedélytelensége: a „palacsintás történet”, ami miatt elhagyta előző állomáshelyét, és amitől retteg, hogy utánajön a híre. Amíg nem ismerjük Nagy István esetét a palacsintával, valami komolyabb vétséget is gyaníthatunk, valami titkolni valót, amiről hallgatni kell. A népszínmű világában járatos olvasó persze arra is gondolhat, hogy az egész 'ügy' nem más, mint késleltetett hangolás komédiára. Bertók azonban beavat bennünket: az egyik italos estén kiadja a titkot ugyancsak kapatos cimboráinak, akik aztán széthordják a faluban.

„(...) Hát egy vasárnap az uraság ebédre hívta. Az öreg elment, de amikor a töltött palacsinta került sorra, már annyira jóllakott, (...) hogy többé egy falat sem fért bele. De azt hitte, hogy megbántaná a nagyságos asszonyt (...). Megenni nem tudta, otthagyni pedig szégyenlette. Hát fogta magát, mikor senki sem nézett oda, egyiket a másik után szépen a zsebkendőjébe praktizálta. De csak most jön a haddelhadd! Neki kellett a délutáni könyörgést tartani. Kissé el is késett már, és siettében a palacsintákról egészen megfeledkezett. Feláll a székbe, szokás szerint kivesszi zsebkendőjét, hogy megtörölje fényes arcát – képzeljétek! ha-ha-ha! a palacsintát a képére törülte. (Nevetnek.) Szegény öreg, csuda, hogy szörnyet nem halt! (...) Hiába vigasztaltuk, összeszedte a sátorfát, s nekiindult a világnak.”

Sem komoly vétség, sem könnyű komédia.

Nagy István „képzelt betege” a valamikori kellemetlenségnek, amit más rég elfelejtett volna, vagy nevetve emlegetné 'az egykori rektor esetét a palacsintával'. Elkomorulása (már-már elborulása!) még Gyulai Pált is foglalkoztatta.³⁶

³⁶ Gyulai Pál, *A Ielenc*, in: *Válogatott művei*, 321.

„Mi nem védjük a palacsintás adomát; éppen olyan ízléstelen, mint a fokhagymás rostélyos bizonyos vígjátékokban, azonban nem tartjuk lényeges hibának, sőt azt hisszük, könnyen kijavíthatni, mert nem egyébert van, mint a rektor szemérmességére feltüntetése, s így tisztességesebb adomával is helyettesíthetni a cselekvény legcsekélyebb sérelme nélkül.”

Gyulai „módosító javaslata” nem fogadható el; a „cselekvény” talán nem sérülne egy „tisztessegebb adomára” váltással, ám változna Nagy István egyénisége, aminek következtében bizonyára más lenne a családi légkör, a család hangulata, s talán a nevetés is fel-felhangzanék a házban némelykor. Erre vizsgolt már egy másfajta színmű épülne.

Folytatva a népszínmű sajátosságait: az irányzatosság sem a régi. Nincs „főúr”, igazi „pór” sincs. Bokori ispán és Nagykék között nemhogy koccanás nincs, a darab végén éppenséggel egy csónakban eveznek. A konfliktus jóval lejjebb van, és nem társadalmi gyökerű; a gógös, összeférhetetlen jegyzőék intrikálnak Nagykék ellen: Erzsike vőlegényét szeretnék leányuk felé fordítani.

Jenő és Julcsa.

Itt is megvolt a koccanás esélye, hiszen úgy kerültek egymással szembe, mint vádló és vádlott. Csak éppen ellenkező szereposztásban: tiszténél fogva Jenő vádolt, pedig vádolni Julcsának lett volna oka és erkölcsi alapon joga! Jenő az, aki a kis cselédlányt valamikor cserben hagyta, és a módos Matildot vette feleségül. Ám valójában „valamikor” nem Szintei szolgabíró fordult el Julcsától, nem az „úr”, hanem a vidékről Pestre került szegény diák, aki a válaszüton nem megtévedt; Szintei Jenő akkor felismert valamit: nyomorult életének kegyetlen törvényét. Ott és akkor a kariert választotta, mint annyian nyomorult elődei, kortársai és az utánuk jövők közül. És ma szolgabíró! Mintha Szigligeti is igyekeznek simítani a történeteket: Matildot jó és szimpatikus embernek, szerető feleségnek mutatja be, aki ráadásul semmit nem tud férje múltjának erről a „kis” fejezetéről.

Julcsa tehát olyan „irány” részese, amelyben vesztes, ám megadatott a lehetőség, hogy leleplezze bíróját. Hogy nyerne-e azzal, ha ezt megtenné, s Jenőt legalább pironkodni látná – ezt maga sem hihette. Viszont: hogy nagy-lelkűen hallgatott, a nézőktől feloldozást remélhetett az „erkölcsi vétségéből” reá eső részért. Meg is kapta, mert ez a lépése egybevágott a népszínművekre kimódolt „megoldóképlettel”. És valóban: mintegy varázsütésre, oszlani kezdett a színpadi zűrzavar; mindenki megbocsátott, és mindenki feloldozást nyert.

Gyulai Pál kritikai dolgozata egyúttal a népszínmű tömör „apológiája”. Abból indul ki, hogy a népszínművek teljesítették feladatukat: „(...) elűzték színpadunkról a német bohózatokat és melodramákat, közelebb hozták a színpadot a magyar élethez, s közönséget teremtettek.” További műfajok létrejöttét segítették elő: az ének- és zenerészekből előállhat a magyar operett, „az érzelmes, tragikus részből” pedig „szülessék meg a polgári, vagy ha jobban tetszik, népdramánk”.³⁷ (Gyulai meglátását a századfordulón úgy módosította Hevesi Sándor, hogy a népszínműből és helyébe két hajtás nőtt: „Egyfelől lett belőle falusi dráma, parasztszínmű vagy vígjáték, (...) másfelől zenés műfaj, úgy nevezett népies daljáték.”³⁸)

³⁷ Uo., 324.

³⁸ Hevesi Sándor, *A régi népszínmű (...)*, in: *Az igazi Shakespeare*, Bp., 1919, A Táltos Kiadása, 123.

A *lelenc* azonban mint népdráma kéréseket vet fel: felrója Gyulai „az érzékenyítő befejezést, a polgári drámák egyik örvényét, bizonyos beteg szentimentalizmust”³⁹, továbbá:

„Elismerjük, hogy a bűnbánat és bocsánat keresztény erény, óhajtjuk, hogy minél több ember gyakorolja, de kérjük: vajon a költő azért ír-e drámát, hogy tévedéseink és bűneink bocsánatát hirdesse, (...) vagy azért, hogy kimutassa a megsértett erkölcsi, társadalmi és állami érdekek nemezését? Azzal a hangulattal bocsássa-e a költő közönségét, hogy tévedéseinket, bűneinket jóra fordítja a szerencse vagy embertársaink könyörülő szíve, vagy azzal, hogy minden bűn és tévedés megbosszulja magát a földön, bár az ég kegyelme sohase záródik be előttünk? (...) Egyébként megvalljuk, sehogysé tudnánk tanácsot adni a szerzőnek műve tökéletes befejezésére. Éppen az a baj, hogy az összeütközéseket (...) úgy oldotta meg, hogy könyörülő szívünkhöz folyamodott.”⁴⁰

Gyulai erkölcsi normái aligha vitathatók, ahogy Szigligeti megbocsátásra épített „megoldása” sem. De az a mód, ahogy megvalósul, már bonyolultabb dolog: egyik-másik „megbocsátás” mögül ugyanis hiányzik a hitelesség, az erkölcsi támaszték; némelykor nem győz meg az egyes szereplők színéváltozása! (Igaz, az író nem is tesz rá kísérletet, hogy meggyőzzön.)

Szigligeti Edét valóban nem kell „oktatni”: kevéssel *A lelenc* (és a Gyulai-kritika) után, 1874-ben *Dráma és válfajai*⁴¹ címmel egy terjedelmes könyvben maga siet a szakma, kiváltképp „a színi képezde növendékei” eligazítására. „Azt hiszem, sem ők, sem a színészek nem veszik rossz néven a jó tanácsokat, melyeket tulajdonképpen Hamlet által Shakespeare ad nekik.”⁴²

És nem mellékesen Szigligeti Ede, aki akkor már a Nemzeti Színház általános igazgatói teendői mellett a drámai szak vezetésére is megbízást kapott. Amolyan „tankönyvféle” volt a *Dráma és válfajai*, és tartalmazta mindazt, amit a szakemberek számára fontosnak tartott. Amit ebben a népdramáról ír, nem sok; „A drámai középfajok osztályozása” fejezetben a szorosán vett „komoly” drámai válfajok között említi: „hősi, történeti, polgári, nép- és regényes drámák (...). színjátékok, népszínművek”.⁴³ És talán a népdramára is gondol (említése nélkül), amikor ugyanitt a „komoly” drámákról azt írja, hogy az „a legmagasabb fokozatairól, mely a tragikaival határos, lejjebb is szállhat, s az életnek (...) csendesebb folyását is visszatükrözheti, kisebb szabású jellemekkel, nem oly magas törekvésekkel (...)”.

Ez minden, ami Szigligeti könyvében a népdramára vonatkozik. Ennél is kevesebb olvasható a francia polgári drámákról; jószerivel annyi, hogy „Scribevel az élükön hatással voltak íróinkra; csak az a baj, hogy maguk is franciák akartak lenni.”

Az *Egy pohár víz* (Scribe) 1841-ben került a Nemzeti színpadára, *A kaméliás hölgy* (A. Dumas fils) pedig 1855-ben. Természetesen Szigligetire is

³⁹ Gyulai Pál, I. m., 325.

⁴⁰ Uo.

⁴¹ Kiadta a Kisfaludy-Társaság, Bp., 1874.

⁴² Gyulai Pál, I. m., 543.

⁴³ Uo., 495.

hatott a *francia polgári* (tézis-, szalon-, társalgási) *dráma*, *A lelenc* azonban nem akart „francia lenni”. Nem is tudott volna: Nagy Istvánék vagy Szintei szolgabíróék életére és társadalmi környezetére, a szereplő személyek életvitelére legfeljebb a szalondráma paródiáját lehetett volna megkomponálni. Viszont a drámai feszültséget különösen szolgáló utolsó előtti és az utolsó felvonás építményére és funkciójára a minta egyebek mellett Gautier Marguerite színpada lehetett. A Dumas fiús jóvátehetetlennek látszó bolydulást teremt *A kaméliás hölgy* negyedik felvonásában, aztán az ötödik (rövidke) felvonásban végbeviszi a lehetetlent. Az utolsó óráját élő Margit ágyához sorakoznak a szalon derék lelkei, végül természetesen Armand Duval is teátrális jelenetével és bűnbánó szavaival („Sírni kell és imádkozni, Marguarite. Ne átkozz meg.”).⁴⁴ A haldokló utolsó szavai pedig mintha a darab ’tézisét’ sóhajtának mindenki vigasztalására: „Ma vagy holnap mindenkinek meg kell halnia. S mindenki abba hal bele, ami éltette. Engem a szerelem öl meg...”

Szigligeti „nagyjelenetét” nem elégáns szalonban: Nagy István falusi udvarán játsszák, Erzsike és Beregi Feri lakodalma sütnek-főznek. Ám a menyasszonyához igyekvő vőlegényt megállítják a jegyzőék: Erzsikére azt pletykálják, hogy a kis Palika az ő gyermeke. Ezzel szeretnék Ferit eltéríteni a maguk eladó leánya felé.

A kisfiú Erzsike gyermeke?!

Íme itt a francia színpad főhőse, a ’bukott nő’ – pletykával magyarítva!

Párizs a ’bukott nőt’ emelkedett lélekkel fogadja, mintegy közhírré téve, milyen befogadó és megbocsátó. Beregi Feri minden emelkedettség nélkül számonkérni és szakítani rohant a lakodalmas házhoz.

Erzsike: Uram, hiszi ön mindezt?

Feri: Kénytelen vagyok.

Erzsike: (...) Itt van a gyűrűje. Fogja! Elmehet!

Feri elmegy.

Vége a világnak?

Julcsa megmenti a helyzetet; Feri után rohan, s előáll az igazsággal, nyomatékként kezében tartja Palika keresztlevelét.

A lelkekbe visszatér a béke, a lakodalmas párba a szerelem.

Feri cigányzenével tér vissza „lelkem Erzsikém”-hez, aki „Édes jó Ferim!” kiáltással borul vőlegénye keblére.

Eddig csak incselkedett az íróval a ’nagyjelenet’, s most, amikor már voltaképpen elmúlni látszott a veszély; nos, ekkor Nagy István belobbantja: „Nyomban elhagyom a házat, (...) de itthagynom átkomat.” És ez csak az első pillanatban meglepő; az apa számára a helyzet mit sem változott: egyik leánya „szégyene” éppúgy égeti, mint a másiké!

Megbénul a menyegző az atyai átoksúly alatt.

Ezt ugyan ki oldja fel?

A francia dramaturgia képletével Szigligeti Ede. Éppen erre való az utolsó felvonás. Benne Szintei járásbíró hivatala.

A várószobában Julcsa, „keze vasban”.

Matild: Ne féljen semmitől. Az én férjem is apa.

⁴⁴ *A kaméliás hölgy* c. darabból a Bp., 1943, Somogyi Kiadás szerint idézek.

Sorsfordító pillanat: ha Julcsa felfedi, miféle apa a bíró, leszakad az ég! Ám Julcsa mást mond: „Aki jobb nálam, ítéljen el.”

Szintei Jenő felmentő ítéletében mintha Armand Duval szavait hallanánk: „Legyen áldott, bocsásson meg elleneinek.”

Azt megértjük, hogy Julcsa megbocsátott, ám nem értjük, mitől múlt el Nagy István szégyene; az általános feloldozások perceiben így szólt Julcsához: „Leányom, karomba...”

Záró gondolatok.

Népszínmű, népdráma? Francia hatás?

A darab színházi szöveggönyvének címlapjára ez van kézírással írva: A lelencz. Eredeti népszínmű 4 felvonásban. Irta Szigligeti. 1863.

A bemutató színlapján: A lelencz. A nemzeti színház részéről kitűzött 80 arany első pályadíjjal jutalmazott eredeti népszínmű 4 felvonásban. Irta: Szigligeti.⁴⁵

A szerző szándéka szerint népszínmű tehát, és népszínműként vitte színre a Nemzeti is. Mi pedig hozzátesszük: *olyan népszínmű, amelyből a népszínmű 'ismérveinek' túlnyomó része hiányzik:*

1. Egy árva hangot nem dalolnak benne;

2. Az egy 'palacsintás' komédiát kivéve eltűnik a „komoly” mellől a „vidám”;

3. Nagy Istvánék ugyan falun laknak, a 2. és a 3. felvonás falusi környezetben játszódik, ám igazi falusi élet nélkül. (Az 1. felvonás helyszíne „Földesiné előszobája” Pesten, az utolsó a járásbíró hivatala.);

4. Viszont ismét komoly az „irányzat”: igaz, nem kimondottan politikai, mint az első évtized darabjaiban; erkölcsi, a szegények kiszolgáltatottságában lappangó „csattanás” esélyével. Erzsikének még „csak” a nagyságos asszony fia zaklatásától kell menekülnie, Julcsa azonban élethosszig tartó sebet hordoz. Ám még a vétkező Szintei sorsa is „irányzatos”: körvonalalaiban már felsejlik benne a századvég-századelő szegény sorsú diákjának „karrierje”. Azé a diáké, aki kilátástalan jövője elől olyan tehetős családhoz menekül, ahol eladó leány van. (Pár évtizeddel később Bródynál ez már nemcsak a szegények „népszokásává” válik, hanem a fordítottjára is egyre több lesz a példa: a gazdag atya maga keres a nem éppen kapós leányának „diákot”, akít kitanított diplomás férjnek!)

Népdráma?

A *lelencz* színpadán kisebb-nagyobb drámai helyzetek, tragédiával fenyegető történések követik egymást. Julcsa és Szintei életében bármikor robbanhatna (vagy legalább kitudódna) a fiatalkori lobbanás; Erzsike 'kegyes hazugsága' is állhatatos kísérője életének. S természetesen belőlük (ismeretlen eredetű) árnyék borul a szülők életére is; maguk is örökös feszültség fogságában élnek. És ezek nem olyan „drámák”, mint A *cigány* felvonásaiban sorjázó. Ott segítségnek mindig kéznél van egy-egy dal, s ha még több kell, ott van Várszegi fiatalúr.

Gyulai Pál szerint „a könyörülő szívek” segítenek Szigligetinek, és ez jó nyom, ez segíthet a népdráma-dilemmában.

Julcsa a legkönyörülőbb minden könyörülő közül: „(...) hadd hordjam én a szégyent – e titok velem száll a sírba, én a csábítót nem nevezem meg soha”.

⁴⁵ Az adatok a Szépirodalmi Könyvkiadó 1960-as kiadásából valók.

De a világ (a színházi közönség) sem kényszeríti ki az igazság kimondását, sőt vele „könyörül” a könyörület fél századában, mely a jelek szerint nemcsak a francia polgár sajátja. A magyaré is: magyar módra „lefordítva” a francia polgár elegáns „blöffjét”.

A *lelencben* ugyanis nincs bűnös múltból megtért leány, „bukott nő”. Nincs bűnbánó polgár (valójában semmilyen polgár nincs), s persze Olympe fényes szalonja is hiányzik, gazdag báró híján párbajra készítő sértés sincs, csak kis-szerű intrikák vannak. Gautier Marguerite sincs, sem Armand Duval. És nincs az az írói „trükk”, amelyből *A kaméliás hölgy* sikerének nem csekély része származik: Margit abszolút főszereplő, őt felvonáson át egyvégtében színen van. Természetesen mindig nagy és népszerű színészre osztják szerepét; játszotta egyebek között Sarah Bernhard, Eleonora Duse, minálunk Prielle Kornélia, Márkus Emília, Bajor Gizi...

Persze *A kaméliás hölgy* művészi értékei mindezzel együtt sincsenek összhangban sikerével. Bensőségértéke meg jószerivel ennyi: az elbukottat megszánni, a megtévedetten megkönyörülni – nemes lélekre vall. Ilyen ember a polgár!

(A francia polgári színmű, amelynek hatását Szigligetinél megsejtettük, szinte kisüt Csiky Gergely műveiből: 1879-ben fél évet töltött Párizsban Dumas fils, Augier, Sardou és mások „színházi társaságában”. Hazatérése után jelentős „franciás” művekkel gazdagította a magyar drámairodalmat és a Nemzeti Színház Paulay-korszakát: *Proletárok*, *Mukányi*, *A Stomfay-család*, *Buborékok...* Franciás dramaturgia – magyar bensőségértékkel!)

3.2. Szigeti József és népszínműve: *A vén bakancsos és fia a huszár* (1855)

Negyven évig oszlopos tagja volt a Nemzeti Színháznak két minőségben is: mint színművész s mint drámaíró.

Már pályája elején feliratkozott Szigligeti és a népszínmű mellé: *Jegygyűrnő* című darabja ugyan jó, ha megütötte az átlagot, de van idő, s a negyvenes évek második fele ilyen volt, amikor az ügy mellé állás is sokat jelentett.

Világos után két újabb műve jelezte, halad tovább a népszínmű vonalán; 1850-ben *A szép juhász*, '51-ben a *Viola*. Bár egyik sem jelentett előrelépést, a népszínmű töretlen népszerűsége azt eredményezte, hogy 1865-ig 29 alkalommal játszották *A szép juhászt*, a *Violát* pedig 26-szor.⁴⁶ Ezek után jelentős alkotás következett: *A vén bakancsos és fia a huszár*; 1855. október 31-én került színre, s tíz év alatt 45 előadásig jutott. Vígjátékok (*Becsület-szó*; *Falusiak*) után már inkább csak az utolsó évek darabjai érdemelnek említést: a *Rang és mód* (1887) és a *Kolostor* (1887). Mindent egybevéve sikeres írói pálya az övé: 1846-tól 1887-ig 20 drámája szerepelt a Nemzeti műsorán.

⁴⁶ Bayer József, *Szigeti Józsefről*, in: Sz. J. *drámái*, Franklin-Társulat, 1914, Bevezető.

A vén bakancsos és fia a huszár.

Első szakasz.

Lendületes a kezdés: az első jelenetekben minden érdemlegesen megtudunk a szereplők erényeiről, hibáiról, kapcsolataikról. Legelőször azt, hogy a két cimbor, a Korcsmáros és a Kántor „az odvas fák tövéből felvetődő tűz”, vagyis az elrejtett kincs hiedelmének rabja. Azután azt, hogy Mihály bácsi (a vén bakancsos) fia, Laci, és Ilon, a Korcsmáros leánya szeretik egymást, ám félig-meddig titokban, mert a leány apja ellenzi ezt a kapcsolatot. Végül pedig azt tudjuk meg, hogy ma „újoncozás van a helységben”, és a Korcsmáros fia, Frici „feketét húzott”. Még ma elviszik: azt a Fricit, akiről azt tartja a falu, hogy nincs ki a négy kereke. Éppen most érkezett haza a „fő vizsgálatról”, ahová azzal küldte az apja, hogy süket legyen mindkét fülére. A vizitáló urak persze ismerik az ilyen trükköket; most is bevetették a próbát, és túljártak Frici „féleszén”.

Korcsmáros (rárivall): Semmirevaló, hát mért nem voltál jó süket!

Frici: Hiszen az voltam. (...) Még egy pisztolyt is elsütöttek a hátam mögött, de mivel papa mondta, hogy vigyázzak, ha lőnek, s meg ne ijedjek, hát úgy tettem, mintha azt sem hallottam volna. (...) Hát akkor aztán azt mondta a kapitány: eredj haza, fiam, te nagyon süket vagy, (...) majd mást viszünk helyetted katonának. Azután félre vezetett és azt súgta a fülembe: eredj haza, fiam, mondd meg az apádnak, hogy nem viszünk el, hanem tisztetem, estére főzesen egy jó tál töltött káposztát, majd magam is elmegyek hozzátok vacsorára.

Korcsmáros: Nos, nos?

Frici: Én meg arra azt feleltem, hogy igenis, értem kapitány úr, majd megmondom, aztán szaladni akartam haza, hanem akkor mindjárt megfogtak, azt mondták, hogy ha a töltött káposztát meghallom, hát a rigtájgot is meg fogom hallani (...).⁴⁷

Mégsem vitték el Fricit katonának.

Veres korcsmáros feltalálta magát: magyarázni kezdte, miért ellenzi Lacit Ilonnak: „Hiszen csak ily sült paraszt ne volna, legalább valami mesterséget tudna, vagy hát legalább katona lett volna, mint az apja (...)”

A Kántor már vitte is a hírt: „(...) mennél te el most a korcsmáros fia helyett katonának, hat esztendő nem a világ, ha idődet kiszolgálod és hazajössz – a korcsmáros úr (...) íme írásban is kötelezi magát, hogy neked adja a leányát.”

Laci ráállt: „Itt a kezem – én megyek – gazember, ki szavát megmásítja!”

Huszárok, újoncok, bámécszkodók. Egy olyan-amilyen kardal a parádéhoz, aztán Laci kincstári-optimista búcsúdala:

Elmegyek hát katonának,
A király hű szolgájának.
Visszajövök érdem-pénzzel,
Kincsem-babám, úgy veszlek el.

Elmentek a katonák, Frici előmerészkedett. Hincegve nézett széjjel az üres téren: „Senki sincs! Mind elmentek! (Röhög.) Engem nem vittek el katonának – (kényesen) pedig én lettem volna köztük a legszebb gyerek.”

⁴⁷ A darabból a Franklin-Társulat kiadása szerint idézek.

Második szakasz.

Már egy éve tudják a faluban a szomorú hírt, hogy Sugár Laci meghalt. Ilon és Lidi most is azt beszélik egy padon ülve. A Korcsmáros azóta egyvégtében vőlegényfogó céllal járja a környéket: most éppen az újfaluí árendásnál jár.

Ilon hajthatatlan:

„Lacinak tett eskümet megtartom. Igaz, hogy ő már meghalt, elvázett értém, atyámért s testvéremért, én nem láthatom többé, de lát ő engem onnan a magasból, s látja, hogy méltó vagyok szerelmére, s majd nemsokára én is ott leszek, boldogok leszünk örökre.”

Frici a pad körül ógyelegg. Tetszik neki Lidi, szeretné megszólítani. A lányok figyelik a gyámoltalan téblábolást.

Frici: (Nagyon közönséges virág van a kezében.): A-ha! Itt van. Hah, be szép lány ez! Be nagyon szerelmes vagyok belé, juj! Csak azt tudnám, mit mondjak neki. Ezt a szép virágot is neki hoztam (...).

Köhög, ásít, tüszent, hogy észrevétesse magát. Végül Ilont szólítja meg.

Frici: Ilon, Ilon, hallod-e?

Ilon: No mi kell?

Lidi: Aha, most kezdődik már a diskurzus.

Frici: Hát az kell – hogy adjál nekem enni.

Lidi: Mégpedig érdekesen.

Ilon: Hiszen most ettél.

Hogy Ilonnal nem sokra jutott, Lidihez fordult:

Frici: Én nagyon erős vagyok, nincs is a faluban olyan erős legény, mint én vagyok – nézze csak, ha nem hiszi, én ezt a széket a fogammal is el tudom venni. (Széket vesz elő.)

Lidi: Ne bánts, ne bánts, elhiszük. Úgy is tudjuk, hogy derék legény vagy, minden erőd a fogadban van.

Frici: Tegnapelőtt is, amikor elszabadult egy tinó, én mindjárt megfogtam a szarvát, aztán csak a földhöz vágtam. Szerettem volna, ha azt maga látta volna (...).

Lidi (kacagva): No az nagyon szép lehetett.

Frici: Az ám, én olyan erős vagyok – én magát is földhöz tudnám vágni. (...) Hanem ha maga az én feleségem lenne, én magát sohasem verném meg. (...) Hát jöjjön hozzám feleségül.

Amíg játék, Lidi engedi, ám amikor Frici meg akarja ölelni, goromba szóval állítja meg.

Lidi (elugrott Frici ölelése elől): Eredj a pokolba! (...) Nézze meg az ember! Ah, jőnek.

A Korcsmáros jött, nagy hírrel, az árendástól.

Korcsmáros: Tegnap este, midőn nála valék, kántor uram előtt tőlem megkérte kezedet, s én neki ígértelek.

Ilon: Én az árendáshoz nem megyek feleségül soha.

Még igazán meg sem szidhatta az engedetlen leányt, amikor „Adjon Isten!” köszöntéssel betoppant Sugár Laci huszáröltözetben! Nem ismertek rá. Csak amikor a sapkáját letette az asztalra, akkor ismerte meg Ilon.

Természetesen a boldogság percei következtek. Az sem tudta ezeket megzavarni, amikor észrevették: Laci fél karját elvette a háború. Mihály bácsi

is megérkezett, utána a fél falu. Csak a Korcsmáros nem örült; eljött ígérete beváltásának ideje. Ám feltalálta magát; Laci fél karjának elvesztése új helyzetet teremtett: „(...) a mai világban két keze munkája után is bajosan élhet a szegény ember”.

Amit apja félig, Frici később kimondta egészen; nemhiába tartja a nép, hogy a bolond mond igazat:

Frici (Lacihoz): Hallja! azt mondta az édes papám, hogy maga menjen haza.

Laci: Azt mondta?

Frici: Az ám, hogy ne is járjon itt a nyakunkra, aztán ne bolondítsa Ilonkát, mert azt úgysem kapja meg soha. (...) Nem ám. Iszen azt mondta a papa, hogy maga nyomorék, maga már koldus.

Ki ad egy féleszű ember szavára. Ezen az örömteli napon a falu sem vette komolyan, tovább tartott a vigalom. Maga a vén bakancsos vezényelte:

Mihály: (...) Vigan atyafiak, hetedhét országra szóljon a kedvünk (...). Egy kis táncot, egy kis nótát. Rúgjuk ki a ház oldalát.

Laci is dalolt: nem „érdem-pénzről”, mint a bevonulás napján, de Ilonról és a szerelemről:

Látlak ismét galambom, galambom,
Most enyém vagy angyalom, angyalom.
(Hű ölemből már senki, már senki,
Csak a halál szakaszt ki, szakaszt ki.)

Harmadik szakasz.

Nem az a kérdés maradt a harmadik felvonásra, hogy Sugár Laci és Veres Ilon egy pár lesz-e, hanem hogy miként ügyeskedni egymáshoz őket Szigeti József. Lenyeli-e Laci, hogy a falu előtt nyomoréknak és koldusnak nevezték Veres korcsmárosék? És az, hogy milyen hatalom töri meg a gögös és kapzsi Korcsmárost a sors (és a népszínmű) előtt.

A *népi észjárás* volt ez a hatalom! Mihály bácsi fogta ügyei elé. Tudta, hogy a két kincskereső megszállottan keresi az erdő „tüzeit”; már a negyedik pönteken lesik, melyik fa tövében pislákol kincset jelző láng. Az ötödiken Lacival megelőzték őket, s egy jól látható helyen „kincset lelték”. Tűz mellett „lelték”, szabályszerűen, látványosan és hangosan, hogy a lángot nyomozó Korcsmárosék mindent láthassanak, hallhassanak. Nagy erőlködéssel cipeltek egy ládányi aranyat-ezüstöt, meg még egy bográcsot is.

A Korcsmáros látta, hogy ezúttal lemaradtak mindenről. Ám ő nem az az ember, aki a vagyonnal felérő aranyról-ezüstről lemond; az új helyzethez új tervet eszelt ki: „Ha fia elvenné a lányomat...”

És maga ment Laciért, szinte kézen fogva vezette Ilonhoz. Mihály bácsi csak mosolygott: épp erre számított. S hogy ez megvolt, most már jöhetett a „kitudódás”. Fölényes nyugalommal hozta a Korcsmáros tudomására: „Nem volt ott egy árva garas sem...”

Bizonyára a színházi közönség is azt várta Veres korcsmárostól, amit Szigeti József a vesztes szájába adott: „Isten neki. (Felkap egy kancsót.) No, veszett fejszének a nyele fordult. No barátaim, éljen hát a vén bakancsos és fia a huszár!”

Végezetül külön is emeljük ki ennek a 45 előadást megért sikeres darabnak a legnagyobb értékeit: a népszínmű újra feltámadó 'vidám' oldalát, a népi észjárás hatalmát, s végül a kincskereső hiedelem szerepét.

Szigeti darabját a nézők felszabadult nevetése szokta kísérni. Az a nevetés, amely nem akar direkt módon leleplezni (nem megsemmisítő szatíra), nem a dolgok diszkrét többértelműsége (rejtett vagy nyílt ironia) fakasztja; ezen a színpadon a helyzetek és az akciók többségében „a nevetés tiszta fluiduma”,⁴⁸ a 'tisza komikum' nevetet. Ilyen a Korcsmáros és fullajtárja, rugóra járó bábuja, a Kántor akcióinak többsége, elsősorban a kapzsiságból kimódolt, másoknak szánt csapdák, amelyek aztán rendre a saját lábukon csattannak, ostobán viselt gögjük... És e nevetés felszabadító erejével be is éri a néző.

A szerző is. Valahogy úgy van ezzel a világgal és hőseivel, ahogy Fáy András a reformkornak szánt kis meséi elé írt mottóban megfogalmazta a maga szándékát: „A kis eb morog, (...) fogat vicsorít, harapdál, de vért nem ereszt.”⁴⁹

Frici szavait, jeleneteit harsány nevetés kíséri, de ez a komikum is inkább csak a felületet karcolja. Ütődöttsége egyúttal védelme is: nincs ki a négy kerekre, ám nem „a falu bolondja” szokványos jegyeivel bélyeges.

Két szó a 'bolondról'.

Számos alakban, többféle ismérvekkel fordul elő a valóságban éppúgy, mint a szépirodalomban (a művészetben). Szigeti József hőse nem a népmesék ostoba embere, együgyű kópéja, nem a szólásokba sűrített ügyetlenség-esetlenség-sutaság megjelenítője, kiváltképp nem a kultúrtörténetből ismert „híres bolondok” rokona. Nem is Arany János „poeta natus”-a,⁵⁰ a népéletből „kilógó”, de körülményei meghatározottságában elkallódó „Kósza Bandija”.

Ezeket a „bolondokat” (ki)neveti ugyan a világ, de szereti, szánja, s ha bánás éri vagy gúnyolják őket, a pártjukra áll.

Frici „ütődött” bolond. Ezt mindenki tudja, csak ő nem. A Korcsmáros a módos ember fölényével, göggyével mások előtt nem vesz erről tudomást, így aztán fia éppenséggel az ő kópiája, csak jó néhány fokkal „lejjebb”.

Fricit nem szereti a falu: nem szimpatikus „bolond”, esze ágában sincs (hogyan lenne!) a bolondok jámborságával élni.

Fricit nevetik a faluban. Nevet rajta Szigeti József és a színház közönsége is; nevetésük szintisztán „a nevetés tiszta fluiduma”. Inkább lenézik, mint elítélik (szatirizálják). Nem nézik semmibe, így aztán egymást követő hősködései csupán harsány nevetést kiváltó 'komikus hibák'. Az a jelenet is, amikor a besorozástól rettegő féleszű megbizonyosodott, hogy elmentek a katonák, s hogy valóban Sugár Lacit vitték el helyette, előmerészkedve rejtekhelyéről kényesen-gúnyosan affektálva mondja, hogy „(...) pedig én lettem volna köztük a legszebb gyerek”. S még meg is toldotta nagy bátorságában egy maga költötte abszurd (gyermek)dallal:

A kis Fricike, kicsi picike

(Aki ötet nem szeretné, borjú a neve:)

⁴⁸ Barta János, lásd 34. jegyzet.

⁴⁹ Idézi Badics Ferenc *Fáy András életrajza* c. könyvében, Bp., 1890, MTA, 166.

⁵⁰ Arany János, *Irományok III.*, Ráth Mór kiadása, Bp., 1884, 370.

Aki nem tudja, most megláthatja

(Cepperl polkát és galoppot Frici hogy járja.)

(Kómikus polkát táncol, mialatt a függöny legördül.)

Lidi tetszik neki, elvinné feleségül. Udvarolni is próbál: közeledése parádés „magánszám”. Egyebek között így akarja magát vonzóvá tenni: „Mert lássa, én nagyon erős vagyok, nincs is a faluban olyan erős legény, mint én vagyok (...). Az ám, én olyan erős vagyok – én magát is a földhöz tudnám vágni. (...) Hanem ha maga az én feleségem lenne, én magát soha sem verném meg. (...)”

S mert Frici ügye nem halad ilyen ígéretre sem, a harmadik szakaszban (mintegy az utolsó szó jogán) még egy próbát tesz: „Én még sohasem laktam jól, hanem azóta, mióta magát szeretem, azóta mindig éhes vagyok.”

(A népszínmű szereposztása szerint Frici szerepét Szigeti József alakította!)

A vén bakancsos és fia a huszár legnagyobb újdonsága (népszínműben mindenképpen): a *népi észjárás* (s vele a népi nevetés) és a *néphit* (a kincskeresés, a rejtett kincs hiedelme).

A népi észjárás nem azonos a színpadokon mindennapos cselvetéssel vagy a nézők füle hallatára („félre”) kimódolt rászédéssel. Tartalmasabb, szelleme-
sebb, össznépi akarat és jóváhagyás fejeződik ki benne, és a népi nevetéskul-
tura gazdagítja és támogatja.

És a néphit. Ha a népszínmű egy kicsit közelebb hajol a népélethez (hát ha még a mélyére néz!), megkerülhetetlenül elébe tárul a nép gazdag hiedelemvilága, voltaképpen maga a hiedelmeivel élő nép. Ám nem a mélybe merülés volt a népszínmű célja: több mint félszázados karrierje nemigen mutat ilyen szándékot; a népi észjárás ha meg-megvillan olykor, a néphit azonban még Tóth Ede és Csepreghy Ferenc színpadáról is hiányzik. (Talán az egy Finum Rózsai, a ‘szépasszony’ a kivétel!)

A *kincskeresés* – országszerte ismert hiedelem:

„Minden valamirevaló község határában volt egy kincses hely” – írja Luby Margit *Bábalelte babona* című könyvében.⁵¹ Szatmár megyei falvakban gyűjtött; szebbnél szebb, érdekesnél érdekesebb „kincskeresések” sorjáznak példái között:

„Kis György Károly földjének mesgyéjén Szent György éccakáján pénz lán-
golt fel. Hozzá is fogtak a szomszédokkal, hogy kiássák. De akármit csináltak,
mire kötésig leástak, mindig leesett róluk a gatyá. Még drótmadzaggal is fel-
kötötték, mégis leesett róluk, mert veres kutya vót ráölve a kincsre, az tépte le
minduntalan. Nem is mertek tovább ásni.

Ki tudták vóna venni a kincset, ha egy veres kutyát ráölnek, de azt nem merték. Következő Szent György éccakára meg a veres kutya, kire a kincs őri-
zete bízva vót, elvitte a kincset máshová.”⁵²

„Magyarázatot” kapunk a lángra is.

„A megbolygatott kincset őrizője Szent György éjjelén a föld alatt más rej-
tekhelyre viszi. Ilyenkor a kincs ég, tisztul a rozsdától.”⁵³

⁵¹ Luby Margit, *Bábalelte babona*, Bp., Helikon Kiadó, é. n.

⁵² Uo., 106.

⁵³ Uo., 108.

Az ország másik szegletében, nagyjából „átellenben” Szatmárnak, Kiss Géza az Ormányságból „tudósít” arról, hogy „Ahol a tűz fölveti magát, ott kincs van. De csak minden hetedik évben szabad utána ásni, különben még abban az évben meghal, aki ás.”⁵⁴

Adott-e a kincskereső hiedelem nagyobb hitelt („eposzi hitelt”, ahogy Arany János nevezte a néphit adományát) *A vén bakancsos* történetének?

Adott-e annyit, mint például Várszegi földesúr?

Jóval többet. Várszegi „jótéteményei” mesének is valószerűtlenek, a földre rejtett kincs ellenben a nemzet mitikus tudatának „valós” eleme.

Ez minden, ami ebből a néhány esztendőből említésre érdemes. A többi, a népszínművek túlnyomó része szép lassan a műfaj üres és érdektelen sablonjává vált. Felemás művek jellemezték az 1872-es, népszínműben egyébként bővelkedő esztendőt is. Három bemutató volt az évadban: a Nemzeti Színházban a pálya elején tartó Csepreghy Ferenc *Magyar fiúk Bécsben* című darabját vitték színre, *A betyár kendőjét*, Abonyi Lajos népszínművét Győrött játszották, s végül Tóth Ede jelentéktelen darabját, a *Kerekes András és szeretője Pannát* a Krisztinavárosi Színkör indította útjára.⁵⁵

⁵⁴ Kiss Géza, *Ormányság*, Bp., 1937, Sylvester RT kiadása, 142.

⁵⁵ Galamb Sándor, *A magyar dráma története 1867-től 1896-ig*, I. k., Bp., 1937, MTA, 249.

4. A Nemzetiből a Népszínházba

A népszínmű elmozdulását szorgalmazva a Nemzeti Színház pályázatot írt ki azal az ösztönzéssel, hogy „aránylagos becs mellett az olyan pályaműnek előny adatik, amelyben a népies elem túlsúlyban van”.⁵⁶ Az első esztendő (1873) félsikert hozott: a három ígéretesebbet (Berczik Árpád, Kazár Emil és Szigeti József írását) átdolgozásra javasolták. Végül Berczik *A székelyföldön* című népszínművének ítelték oda a 100 aranyat.⁵⁷ A következő évben már Tóth Ede is pályázott. 1873. december 3-án azt írta Sággy nevé barátjának: „(...) készen van egy pompás népszínművem, A falu rossza”.⁵⁸ Erről az esztendőről a következőket írja Galamb Sándor: „Az 1874-i népszínmű pályázat bíráló bizottságának elnöke Szigligeti Ede, tagjai Feleki Miklós, Gyulai Pál, Szigeti József és Vadnai Károly voltak. A bizottság szótöbbséggel a pályadíjat, mint versenytársai közt a legjobbnak, A falu rosszának ítélte oda. A nyertes népszínművön kívül még előadásra ajánlottak: Panna asszony leánya egyhangúlag, a Cserebogár szótöbbséggel.” (Az előbbi darab szerzője Abonyi Lajos, az utóbbié Margitay Dezső volt.)⁵⁹

4.1. Abonyi Lajos és népszínműve, *A betyár kendője*

Abonyi Lajos – elfeledett író: még kedvelt népszínműve, *A betyár kendője* sem tudta átmenteni nevét a XX. századba. Pedig egyik-másik regénye, kisprózájának java, kiváltképp népszínműve megérdemli, hogy ne felejtjük el végérvényesen.

Prózája alapján az Alföld írójának tartották. Bár gyermekkor a palóc világban telt el (jó néhány elbeszélés és regényrészlet tanúsítja, nem nyom nélkül), de a kecskeméti és a pesti diákévek után valóban alföldi lett: fél évszázadnál is hosszabb időn át Abony „Márton tekintetes ura” (családi neve Márton Ferenc). Földbirtokos volt, és népszerű író. Kedvtelésből pedig Abony környékének népköltésgyűjtője; ő jegyezte le egyebek között a „Sej, Nagyabonyban csak két torony látszik” kezdetű népdalt.

A maga idejében besoroltatott, ráadásul hiba nélkül, kortársai közé. *A mi nótáink* és *A kenyér és becsület*⁶⁰ nem versenyezhetett Jókai Mór, Kemény Zsigmond vagy Gyulai Pál regényeivel, kisprózája nem mérhető a Jókai-Mik-

⁵⁶ A Hon, 1873. jan. 7. In: Galamb S., I. k., 252.

⁵⁷ Uo., 253.

⁵⁸ Várad Antal, *Tóth Ede*, in: T. E. *válogatott munkái*, Remekírók Képes Könyvtára, szerk.: Radó Antal, Bp., 1902, V. lap.

⁵⁹ Galamb S., I. m., 264.

⁶⁰ *A mi nótáink*. Regény négy kötetben, Pest, 1864, Kisfaludy-Társaság; *Kenyer és becsület*. Regény három kötetben, Pest, 1865, Emich Gusztáv.

száth–Petelei színvonalhoz, népszínművei pedig kénytelenek voltak maguk elé engedni *A falu rosszat* és *A sárga csikót*. De olvasták, és sikere volt a színházban is.

2008-ban „ünnepeltük” születése 175. évfordulóját: zaj nélkül, észrevétlenül. A nagy csendben elővettem legjobb regényeit, és újból megtapasztaltam, Abonyi Lajos író volt, akinek erőssége a tájfestés és a környezetrajz: az alföldi puszta, a vidéki kúriák. Társasági életképeiben az erőteljes láttatáson túl szinte előre jelzi a következő évtizedek „sajtóslágerét”; az egyes részletek ugyanis tulajdonképpen önálló „tárcák” – a valóság és az idill határán.

(Az évforduló okán, utólag, mégiscsak szentelek pár lapot nemcsak legjobb népszínművének, hanem a ma már szinte hozzáférhetetlen, így alig is olvasott regényeinek.)

A *mi nótáink* „történetei” a reformkor küszöbén játszódnak. Ez a négykötetes könyv nem is regény: sokkal inkább műveltségből meg táj- és népismeretből alkotott riportok és „tárcák” sora abból az írói világból, amely térben Abonytól a fegyverneki határon át a Hortobágyig, népismeretben a pásztornéptől a betyárokig, a békés, csendes hevesi kúriáktól a megyeszékhely nem békésen és nem csendesen gyűlésező nemességéig, Parád fürdőszezonja hangulatos seregléséig tart. Még azon is túl: a könyv utolsó fejezetében egy edelényi ünnepéről „tudósít”. Ez a zárófejezet is tanúsítja, hogy szépirodalmi híradások sora a négy kötet; nem a hétszáz lap történéseit fogja marokba, nem a regényt zárja le, szereplői közül is csak a vándorzenész, Csermák Antal ismerősünk a korábbi fejezetekből. Olyan ez az edelényi ünnepnap, mint egy „lapzártakor érkezett” ráadás. Ám élvezetes, elmét-lelket gyönyörködtető olvasmány, s hogy *A mi nótáink* nem (szabályszerű) regény – ki bánja?

Abonyi tájfestése.

A fegyverneki „hármasthatár” rajzát úgy kezdi, mintha Petőfi szabadságvízióját szedné prózai sorokba. (A regény mindegyik kötetét egy-egy Petőfi-idézet hangolja.)

„A képzelet itt a függetlenség eszméivel játszadoz, a kebel az emberiséggel együtt született szent vágytól emelkedik.”

„A nap felköltével” kezdődik a puszta ébredése: a színek-hangok-mozdulatok együttese szinte filmszerű: „(...) az élet pattan fel, rejtélyes, láthatatlan zsidobongás borítja el a tájt, a millió parányok megmozdulnak, az észrevehetetlen kicsinységek összesült erőben összpontosultak, s egy általános izgás-mozgásban mutatják az életet.” (Hetven évvel később Móricz „hortobágyi legendájában”, a *Komor lóban* még megkomponáltabb képsorba sűrítődik ugyanez a hatalmas hajnali mozdulás: „A Hortobágy harmincezerholdas háta végigvonaglik. Halk ropogások, mintha a ló ásít s roppan a csont a pofájában. Puha párák szakadnak fel s foszladozva szállnak szerteszét. A ménes fölemeli a fejét a földről s a halványuló csillagok felé nyerít.”

A megyeszékhelyen kevésbé poétikus a zajlás:

„Egerben (...) zajos megyei gyűlés zúgott: két párt állott egymással szemközt. Mindkettő teljes jogosultsággal nemzeti pártnak hívé magát, azon különbséggel, hogy egyik conservatív – a másik ellenzékinek címeztetett. Mindkettő egy törzsből nőtt ki, a kiváltságos osztályok törzseiből. A conservatív párt, mely

mindent megtartani akar, az ellenzék, mely az idők szellemével javítani és előre haladni.”

A mindent jóra fordítani igyekvő Abonyi Egerben angyalt varázsol „a zajos megyei gyűlés” fölé, s amikor az átszál a terem felett, „(...) mindkét párt egyenlő véleményben van, midőn oly kérdésekről van szó, melyek hazafiúi kötelességekre emlékeztetnek”.

Az edelényi fejezetben tökéletes összhangba kerül a természeti szép, az ember teremtette szépség, a zene, és az ezeket harmóniában egyesítő ünnep.

„A legregényesebb vidékek egyikén fekszik Edelény városka, a vidoran folydogáló Bódva patak mellett. Míg két oldalon a természet által gyönyörű panorámává alkotott erdős bércekre s azok aljába ültetett falvakra s e regényesség és történelem által szentesített Sajó völgyére tekint; addig le, dél felé, a rónás mezőség nyílása kezd előtte elterülni, mint egy kiinduló gondolat, mely az elnyúló jövőbe merülve, véget nem érhető képzeletté mosódik el.”

Edelény ünnepel.

„Az edelényi egyház új orgonát nyert, s nagyszerű ünnepély készül annak felszentelésére.”

Az ürügy tehát az orgona. Ám akiért a zeneértő-zeneszerető-népdalgyűjtő Abonyi ezt a fejezetet megírta, Csermák Antal, a századforduló híres muzsikusa. Csermák legendás alakja többször felbukkant a regény kötetében: Edelényben már rongyos, züllött külsejű vándor, aki jó évtized óta az ital rabja, de ha hegedűt adnak a kezébe (magától már nemigen nyúl érte), kiderül, hogy a rongyos csavargó igazi művész. (Valóban: „Biharival és Lavottával együtt annak a virtuóz triáshoz tagja, mely a XIX. század első évtizedeinek magyar zenéjében korszakos jelentőségre emelkedett.”⁶¹)

Edelény templomában az orgona közelébe bátortalankodott; felismerték, az öreg gróf ebédjén már játszott.

Azután eltűnt. Előbb Edelényből, azután az életből is. Abonyi „tudósításából” megtudjuk: „Veszprém délkeleti temetőjébe költözött.”

Ahol végtelen a puszta, s ahol szegényekre és gazdagokra szakad a világ, ott előbb-utóbb megjelenik a betyárromantika „helyi” betyárokkal. Így van ez *A mi nótáinkban* is. Mivel alig egy évtizeddel a regény után a népszínműben a kegyetlen Gyuri Bandi rémtörténet betyárja, célszerű rámutatni: ismert ő a közfelfogással sokkal inkább egyező betyárvilágot is.

Három híres betyár borzolja és simogatja a regénybeli századforduló szépséges pusztaságát: Zöld Marci, Becskereki és Palatinszki. Mindent elmond róluk Zöld Marci „betyárfilozófiája”:

„Én az olyan életet szeretem, a hol azt teszem, a mit magam akarok. (...) Szolga legény voltam, megutáltam; de nem a dolgot utáltam meg, hanem azt, hogy mindig megmondták, mit cselekedjem, mintha én csak úgy fel nem értem volna eszemmel. Minek parancsol az egyik ember a másikkal? Hát mivel különb az egyik ember, mint a másik? (...) Én elveszem a pénzét a gazdagnak, mert úgyis sok van neki, elveszem, mert nem tudom, nem járja be az eszem, miért van neki több, mint nekem?”

⁶¹ Zenei *Kistükör*, Bp., 1962, Zeneműkiadó Vállalat, szerk. Csikvári Antal, Második bővített kiadás, 419.

Persze a betyárvilágban is egy dolog a szándék („azt teszem, a mit magam akarok”), és más a valóság. Zöld Marcit is utolérte a betyársors: a pandúrok ejtette sebből egy szép csárdásné gyöngéd gondoskodása még talpra állította, ám ugyanennek a szépasszonynak a féltékenysége juttatta őket a vármegye kezére, onnan pedig kötélre. (Ez valahol a harmadik kötet közepén történt; halálukkal eltűnt a regényből a betyárvilág. Nem volt betyár, nem volt mit „tudósítani” róluk.)

A *Kenyér és becsület* cselekménye az ötvenes években kezdődik, amikor az *Egy régi udvarház utolsó gazdája* (Gyulai Pál), *Az új földesúr* (Jókai Mór) és *A báróné ténsasszony* (Tolnai Lajos) regényeké.

Gyulai 1857-ben adta közre napilapban⁶² folytatásokban a regény „öncenzúrált”, az önkényuralom éveiben közölhető változatát Radnóthy Elek és kora tragikusan abszurd viszonyáról; pont tíz évvel később könyv alakban már az eredetileg „véglegesnek” szánt, ám jobb időkre eltett szöveggel látott napvilágot. *Az új földesúr* megjelenési dátuma 1862. A mű igazi Jókai-regény; reményt nyújt a nehéz időkben, sőt néhány négyzetkilométeren, Garanvölgyi és a vele szomszédos Ankerschmidt birtokán öt esztendővel előre is hozta a kiegyezést. Tolnai huszonöt esztendő távolából (1882-ből) nézett vissza az ötvenes évekre: idegen elnyomókat, Schwindler Gusztávokat látott, és megnyomorított, kiszolgáltatott magyarokat. De látott mást is: az önkényuralmat kiszolgáló, s ennek jutalmául szépen gyarapodó magyarokat, nem is keveset.

Abonyi regényében ebből a szépirodalmi többszólamúságból jóformán semmi nincs: egy-egy óvatos utaláson kívül semmi jele, hogy Világos után vagyunk. A pusztuló-hanyatló kúriákkal talán Gyulaihoz közelít, a magyar földön gazdálkodó Katuschek mintha Ankerschmidt lovagot idézné. S ami még utalás azokra az időkre: a magyar polgárok óvatos szava, visszafogott élete, s egy-egy emberséges (és magyar!) tisztviselő humánus gesztusa...

Ennyi.

Amikor viszont 1860-ban lazított a szorításon az elnyomó gépezet (és valóban lazult is néhány ereszték), egyszerre bezúdultak a változások Abonyi regénybeli világába.

„A házak ablakaiból s a boltok ajtaja fölött lebegő rég nem látott nemzetiszín zászlók vidor és szívemelő látványként szolgáltak. Daczára a tél száraz fagyának mosolygott minden. (...) A járdákon jártak, keltek, sűrögtek a mindent látni kívánók. Ámbár bizonytalán olvasták már, mégis újra megállottak a tér és az utcák szegleteire felfüggesztett hirdetményeket olvasni, hogy úgy szólván, könyv nélkül megtanulhassák a Casino termében tartandó ünnepély programját (...)”

A parádé kiváltképp a visszkapott magyar nyelvet ünnepelte, amit jócskán fel is erősített a Kazinczy-évforduló. Mellette, ahogy *A báróné ténsasszonyban*, itt is látványos és túlradó volt a magyar öltözetre váltás. Csakhogy Tolnainál a szatíra és a mögöttesében felismerhető „cukrozott epe”,⁶³ a humor hangolta a városka mutatványát, Abonyinál érzelmes ünnepélyesség csodáztatja például az „átöltözött” Endrényi fivéreket.

⁶² Urházy György 1857 júliusában indított lapjában, a Magyar Postában.

⁶³ Arany János írja a *Bolond Istók* első énekében a humorról: „Ez a hullámos emberszív nedélye: / Halandó létünk cukrozott epéje.”

„Tetőtől talpig a már időről időre feledésbe menő nemzeti ruházatba voltak öltözve. E szokatlan, rég nem látott eset, mely ily mesékkel teljes téli estékhez tüneménynek is bátran beillett, oly kedves jelenség, oly szívemelő véletlen volt, hogy az egyszerű falusi emberek rajtok feledék szemüket, darabról darabra éldelve vézték ruházataikat, arczok lángra gyúlt, szemek kitüzesedtek, szívükben a vér, agyukban örvendő gondolatok keltek pezsgő mozgásra.

Mintha már magának a nemzeti viseletnek újra feltűnése egy szebb jövőt ígérne... Lelkesültek.”

Ezt az országra szóló népünnepet azzal koronázza meg Abonyi Lajos, hogy feloldozást oszt boldognak-boldogtalannak az elmúlt időben viselt dolgaik alól. A tiszta erkölcsű, becsületes Szabadi abszurd érveléssel fogadja be az új világba az ötvenes évek minden „vétkezőjét”; az elnyomó adminisztrációt feltétel nélkül kiszolgáló, joggal megvetett Morágyit például így iktatja a jelenbe:

„Igen (...), ha a közvélemény rosszallásával találkozok is múltad, nem menti-e kényszerűséged (...).”

(Aligha tévedünk: Abonyi sem tudta, ahogy azóta sem nagyon sokan, valóban egyedül a „kényszerűség” sodor embereket állandóan a hatalom szekere környékére?)

A betyár kendője.

Abonyi népszínművét „(...) a Nemzeti Színház drámabíráló bizottsága 1871-ben elfogadta ugyan előadásra, de mert Zsófi szenvedélyes szerepe nem talált Blaháné egyéniségéhez, s mert az intendáns a csárdajelenetet frech-nek érezte, a színház húzódozott színrehozatalától. A vidéki sikerek azonban megtörték a jeget, és a darab a Nemzeti színpadára is felkerült 1873. szeptember 24-én.”⁶⁴ (A „vidéki sikerek” Kolozsvarott és Debrecenben voltak az 1873-as év tavaszi évadjában.)

Ami a darab „besorolását”, helyének kijelölését illeti népszínműveink között, Galamb Sándor a Szigligeti-örökséget említi: „(...) parasztk és magasabb osztályhoz tartozók még keverten léptek fel benne. (...) Új azonban benne, hogy a szerző szemé előtt egészen határozottan nem a voltaképpeni népszínmű, hanem a népdráma lebegett. E két műfaj közti különbséget az dönti el, hogy a népszínműben az énekrészek nagyobb helyet foglalnak el, a valóságosra való törekvés pedig kevesebb, mint a népdramában.”⁶⁵

Galamb Sándor megállapítása szinte minden ponton vitatható. Hogy mi „lebegett” a szerző szemé előtt, bajos megmondani, ám hogy népszínműként adta át a színházaknak, s azok úgy is játszották, az tény. Azt az állítást pedig, hogy a népszínműben „az énekrészek nagyobb helyet foglalnak el”, maga a darab bizonytalanítja el: az első szakaszban hat alkalommal dalolnak, a másodikban egy dalbetét van, a két utolsóban – egy sincs! Ezek szerint a népszínmű az első rész után irányt vett volna a népdramához? Inkább az az olvasó érzése, hogy a jó első felvonás után a népszínmű egy mesterkéltséget és kisszerű (betyártörténetnek is kisszerű) bűnügy felé tart; a néző pedig csak azt várja, mikor ismeri fel feleségét az álarcos betyár. Azt az Örzsit, akit pár hete éppen

⁶⁴ Galamb S., I. m. I. k., 249.

⁶⁵ Uo., 250–251.

ő tüntetett el a világból (ő kötötte fel egy kendővel, „a betyár kendőjével”) az erdő rengetegében!

A budapesti bemutatónak is nagy sikere volt. Ezt Galamb Sándor annak tulajdonítja, hogy „(...) jelenetei helytel-közzel annyira drámaiak, alakjainak legtöbbje annyira élő, az egésznek levegője annyira valószínű, hogy hosszú színpadi élete teljesen érthető”.⁶⁶ Én magam továbbra sem hiszem a darab élő alakjairól tett megállapításokat; a népszínmű iránt elnéző, a népszínművet szerető közönség minden bizonnyal örült, hogy ismét nézhető darabot kapott, és engedékenyebb volt, mint a bővebben és jobbat termő időkben. Abban viszont egyetérték Galamb Sándorral, hogy a mű „förlépítésén (...) érzik a novellából való átdolgozottság”.⁶⁷

Valóban. A népszínműnek terjedelmes (150 lapos) elbeszélés-előzménye van ugyancsak *A betyár kendője* címmel. Egyetlen, túlírt, túlromantizált ez a 150 oldalas sem regény, sem elbeszélés, ám nagyjából az első harmada érzelmek és lelki reakciók furcsa szövetségéből figyelemre méltó (már-már modern) lélektani szituációkat alkot. (Ennek színpadi megfelelőjét érezhette a Nemzeti Színház intendánsa „frech”-nek a csárdajelenetben; ezt a népszínműben szokatlan, ám lélektanilag teljesen igazolható szituációt.)

A betyár kendője – ahogy említettem – sikerrel mutatkozott be több színházunkban. Ezzel egy időben lépett fel Tóth Ede és Csepreghy Ferenc, egyelőre gyenge kísérletekkel. Ám pár év múlva már *A falu rossza* és *A sárga csikó* él-tette a vadonatúj Népszínházat, de mivel valamelyest Abonyi is tartotta a lépést, kétségtelenül részese volt a népszínmű utolsó lobbanásának.

A betyár kendőjét Abonyinak újabb próbálkozásai követték. Az 1874-re kiírt pályázaton a *Panna asszony leányával* vett részt, és a tekintélyes bíráló testület úgy határozott, hogy „A nyertes népszínművön”⁶⁸ kívül még előadásra ajánlottak: Panna asszony leánya egyhangúlag, a Cserebogár⁶⁹ szótöbbséggel”. 1875 áprilisában a Nemzeti be is mutatta a *Panna asszonyt*, 1878 tavaszán pedig már a Népszínházban került színre a harmadik Abonyi-darab, az *Ambruzs bácsi*.⁷⁰

Abonyi legjobb népszínműve *A betyár kendője*.

Olvassuk a korabeli nézők szimpátiájával, ugyanakkor az értékbecslő kötelesség jegyében.

A színpad.

„Csinos parasztszoba”, a falusi élet túlhangsúlyozása nélkül. Csak olyan berendezési tárgyak vannak ebben a szobában, amelyekre egy parasztcsaládnak (tehát nem a paraszti világ tárgyaiból bemutatót rendező színpadnak!) szüksége van:

„(...) balra abroszos asztal, rajta égő mécs, kenyér, kés.”⁷¹

⁶⁶ Uo.

⁶⁷ Uo.

⁶⁸ Tóth Ede, *A falu rossza*.

⁶⁹ Szerzője Margitay Dezső.

⁷⁰ Galamb S., l. m., 267.

⁷¹ Az idézetek a Szépirodalmi Könyvkiadó *Magyar drámaírók*, 19. sz. (Bp., 1984) c. kiadás szövege szerint.

Beszélő ez a kép; felesleges (zavaró, elterelő) tárgy nélkül arról beszél, hogy valakit vacsorára várnak. Egy fiatalasszony, Örzi, egymagában üldögél vagy jár fel s alá nyugtalanul, az egyedüllét hangsúlyozására ott áll a háttér-berendezés:

„(...) az asztal belső két oldalán lóca, a háttérben padkás kemence, jobbra előtérben ablak, háttérben ajtó, a falon a lóca fölött üvegre festett szentképek.”

A tárgyak beszéde után következnek a várakozó asszony játéka, de ez már kevésbé dicsérhető megoldás: a várakozás eljátszása helyett Örzi elmondja, hogy várakozik. Pedig a mintegy tizenöt sornyi „monológ” időtartama (tehát nem a szövege!) elsőrendű némajáték lehetőségét kínálta volna a színésznek a darab első perceiben. A közönség szóbeli tájékoztatására rögtön ezt követően „beszélő” alkalom adódik: a fia elmaradozásai miatt nyugtalan Boris asszony (aki egy percre benézett menyéhez) és Örzi igen sikerült párbeszédben adják tudtára a nézőknek, ami tudható; elsősorban az édesanya fia-féltése, ami nem jajveszékelés, hanem valódi veszélyérzetből fakadó őszinte szó.

Boris asszony távozása után betoppan Bandi. A házaspár kelletlen beszélgetésekor Abonyi az „elmesélésnél” is rosszabb „megoldást” talált: a már végképp idejétmúlt „félrét”. Bandi „félre”, és milyen hosszán adja a néző tudtára, miféle aljas tervet fontolgat felesége elveszejtésére.

„És halogatom, mindig halogatom. Miért halogatom? (Sóhajt.) Egyszer úgyis csak meg kell tenni (...). Még ma meg kell tenni. (Izgatóttan, vadul szénéz.) De miként? Nem, nem itt. (Homlokát törli.) (...) Az erdő nincsen messze, az éj sötét.”

És Örzi „a középben” a „félre” szabályainak megfelelően mindezt nem hallja. Látni azonban lát: Bandi a homlokát egy korábban nem látott kendővel törli a nagy vívódás után:

„Hol vette? Nem volt még ilyen kendője. Kitől kapta? Látom, hogy lánytól kapta, mert bojtos.”

A kínos percben mondani kellett valamit; az asszonyi gyanakvást az asszonyi kíváncsisággal szorította vissza, és előállott Abonyi alighanem legképtelenebb ötletével:

„Hallgass ide. Tudod-e, miből pénzelek egy idő óta? Ugye nem. (Örzi fejét rázza.) Megmondom. Senki másnak, csak neked. Kincset találtam.

Örzi (kedélyesen): Nem hiszem. Vezess oda. Vezess no.”

Ezzel a váratlan, még inkább hihetetlen reagálással maga lépett Bandi csapdájába, ráadásul kíváncsiságával maga teremtette a csapdát is. Bandi pedig elvezette feleségét a sötét, viharos őszi erdőbe.

(A szintér pár pillanatig üresen marad – a vihar teljes erejében dül; a függöny legördül.)

„Változás.”

A vashalmi csárda mulatója. Kései vendégek: betyárok, cigányok. A szép csárdáslány, Zsófi dalol: „Esik eső, zúg a vihar odaki...”

A betyárok elszélednek, elcsendesedik a csárda. Betoppan Bandi. Zsófi fellobban: nem lát, nem hall, csak dalol. Azt is akkor fogja fel, mi történt az erdőn, amikor az ötödik nóta után („Piros kendő a láda fiában...”) kitudódik, hogy nincs meg a piros kendő, amit a minap adott a betyárnak.

Bandi: Azt fontam össze kötélnek. (...) Megöltem.

Az égig szöki Zsófi kedve, és beledalolja a hatodik dalát a komisz éjszakába: „Hadd igyék a szegény betyárlegény.”

Jó pillanatokban bővelkedő ez az első felvonás. Ami kifogásolható az idejétmúlt (s mindig is korszerűtlen) „félre” mellett, az az egyes szereplők beszéde. Örzi egyedülként így siránkozik Bandi elmaradásán:

„Nem jön. Hasztalan virrasztok. (...) Istenem! (Csüggedve) Úgy fáj a szívem, majd megreped. (Felkel, türelmetlenül az ablakhoz megy.) (...) Oh be hamar boldogtalan lettem. (Kontyszalagjához nyúl, ábrándozva.) Hazudol te itt, piros kis szalag, jobb volna, ha feketét tennék helyetted.”

A csárdás Zsófi viszont szaval, áradozik: a szerető (a „szépasszony”?) „költészete” árad szavaiból:

„Hogy tudok én szeretni, mint senki e világon. A szerelem öröm, gyönyör, vígasság. A virág mosolyog, a madár dalol, ha szerelmes. Én különb vagyok, én mosolyogva, dalolva kacagok neked. Oda kacagom hozzád szívemet, lelkemet.”

Csupán Boris asszony beszéli a halandó emberek nyelvét; bizonyára azért, mert igazi érzés, valódi indulat és tartalom van szavai mögött: szeretet és harag, féltés és vád, rejtés és szókimondás; egy igazi anya lelke. Az igazság megismerésére törekszik, az igazságtól keres utat fia megmentésére akkor is, amikor Örzi hiszékenyen azzal mentegeti férjét, hogy minden este a gulyánál időz, ahogy egy számadóhoz illik.

Boris asszony: A gulyánál? A számadónak elég, kivált így beszorulás felé, hogy nappal megfordul ottan, éjjel vigyázni, ez a bojtár dolga. (...) Az apja is számadó volt, még különb, mint ő (...). Hazudik. Nem a gulyánál jár. Végére jártam, két hete nem volt a tája felé sem. Ez az ember valami cimboraságba keveredett. Hej, sok gonosznak kútfeje a cimboráskodás. Előbb bor és dinomdánom, azután szeretők, azután jönnek a lopott tinók és azután...

Mindent egybevéve *A betyár kendője* első szakasza (felvonása) jó népszínművet ígér. Nincs híján sem az érdekes cselekményszövésnek, helyszínváltásnak, sem pedig annak az írói bátorságnak, amely egy lelketlen gyilkosság mellé féktelen mulatozást társít szép lánnyal, nótával. Azzal pedig, hogy az iramos cselekmény nem ad alkalmat ocsúdásra, megrendülésre a gyilkosnak, a nézőnek szörnyülködésre vagy érzelmes megnyilvánulásra, egyszóval: hogy kezében tartja a színpadi történéseket, szilárd tartószerkezetet épít a groteszk (népszínművekben kiváltképp furcsa) játékhoz.

A második szakasz is két helyszínen játszódik.

Az első egy kisváros, ott is özvegy Ónadi Kulcsár Nagy Istvánné módos háza, ahol egyelőre annyi történik, hogy az új helyszín új szereplői bemutatkoznak.

Amit Abonyi egy mondattal elintézhetett volna, hogy ti. a nagyasszony nevelt fia „egész éjszakákon oda van, kártyázik, muzsikáltat, gyakran csak a reggel veti haza”, nos, ahelyett, hogy ezt Kulcsárné maga mondaná el, párbeszédese jelenetet komponál Csepü szabónak és Kajszin Dárius borbélynak, terjengőssé téve a nyúl farknyi mondandót. Andó ügyvéd nem túl eredeti tanácsa az, hogy meg kell házasítani Andrást. S már sorolja is a jó családból való leányokat, ötöt egy szuszra, ám a nagyasszony mindegyikben talál kifogásolnivalót. És bár semmi egyebet nem tudunk az új cselédlányról, Zsuzsiról, aki nem más, mint Örzi, Bandi „megölt” felesége, mint amit Kulcsárné elmond róla: hogy a tej nem ment össze, a kávé nem volt sűrű, és szépen

ki van takarítva, valahogy az az olvasó érzése, hogy hamarosan szerepet kap Kulcsárné terveiben.

A második felvonás első 13 jelenete Abonyi színművének eddigi leggyengébb része. Nemcsak az a baj, hogy nincs benne kétjelenetnyi érdemleges történés és játék, hanem az is, hogy a sok üresjáratban szinte megbénul Abonyi dramaturgiája: legalább tizenöt alkalommal mondják „félre” – a semmit!

Ezután jön a *Változás*.

Bandi falusi házában a jól ismert szoba, ahol most minden rendetlenül szétszórva. Szerencsére „változás” áll be egy valamivel jobb játék irányába is. A négy rövidke jelenet három héttel Örszi eltűnése után játszódik. Ha tovább tartott is a csárdás Zsófi csodája három napnál, most már egy magába roskadt Bandi ül az asztalnál, hogy teljesítse, amit az író kiszabott rá. Az első pillanatokban úgy tűnik fel, szavait lelke irányítja:

„Minden megvan, minden megvan – hej, mégis (...) a nyugalom, az öröm mind csak addig tart, míg a mámor, az ölelés. (...) Hiányzik valaki (...).”

Erre a mondatra azonban egy hitelromboló, teátrális kérdés következik, melyhez nemcsak a léleknek nincs köze, nincs az értelemnek sem: „Hová lett?” Ezzel aztán, kiszabadulva az értelem felügyeletéből, átfordul az önelemzésnek indult monológ egy értelmezhetetlen álságba, ráadásul balladai pózban és nyelven:

„Milyen szomorú minden. Az ajtó sír, ha kinyitom, a lóca jajgat, ha ráülök. (Kínosan sóhajt, a szívére teszi kezét.) Itt szokott ülni. It varrt esténkint. (Rázkódva) S nincs!”

Benéz az édesanyja, aki még mindig várja a menyét, hiszen a paraszti életben csaknem mindennapos, hogy megharagszik a menyecske, de nem hagyja ott az urát örökre. Végül Bandi nem bírja tovább. Legyőzi a félelem: az anyai védelembe igyekvő ember félelme, és – vall:

„Nagy az én vétkem, nagyot vétettem a szeretőm kedvéért. (...) Megöltem azt a szegény asszonyt!”

S ahogy az elbeszélésben: az anyai szeretet, a felelősség, az igazság fájdalmas, de tisztességes döntésre jut Boris asszonyban, éspedig minden „félre” vagy balladai hang nélkül, egyenes nyíltsággal:

„Minek mondtad meg, minek is mondtad meg nekem. Akár bevádolnálak, akár elhallgatom, elkárhoznám a bűnben egyaránt. Miért nem titkoltad el előttem is tovább? Legalább csak a magad lelkét terhelted volna, nem az én ártatlan lelkemet is! Ó, nagy bánatomra miért is szültelek a világra, hogy a bitóra jutni tudjalak! (Nagy indulattal) Hanem ne is várd többé tőlem, gyilkos, hogy fiamnak mondjalak.”

Elindul az asszony a megadott helyre, de nem találja meg Örszi holttestét. Nyomot sem talál; ha életben van valahol, előbb-utóbb kiderül minden.

Kulcsárné házában járó dolgai is, a betyárrá kényszerült Bandi ügyei is magasabb fordulatra váltanak a *harmadik szakaszban*. Ahogy sejthető volt, a nagyaszony tervet szövöget András megházásítására. Zsuzsit egy kedélyes fonalgombolyítás hangulatában leányává fogadja, majd pedig a jó útra tért Andrást veszi elő. Egy kiadós „félre-sorozattal” kölcsönösen puhatoľják egymás szándékát: hogy a fiú kedveli-e Zsuzsit, illetve mit szólna a nagyaszony,

ha kiderülne, hogy András kedveli Zsuzsit? Amikor végre megismerik egymás mindenben egyező szándékát, már csak Zsuzsi van hátra. Kulcsáréknál így zajlott le a leánykérés:

Kulcsárné (kedveskedve): Édes lányom, Zsuzsi. (...) Én férjhez adlak, néztem ki neked egy jó férjet.

Örzi („félre”): Reszketek. Erősíts, istenem! (Fenn) Kedves asszonyom. (Kézet csókol.)

Kulcsárné („félre”): Most mindjárt megörvendeztetem. (Fenn) Édes Zsuzsim (...), én Andrásnak szántalak (...).

Örzi (pillanatnyi örömmel): Ó, istenem! („félre”) Azt hiszem meghalok fájdalomamban. Vigasztalj, tanácsolj nekem.

Kulcsárné (átkarolja)(„félre”):⁷² Az öröm miatt volna?

Örzi („félre”): Megkésérem azokat, akik úgy szeretnek engemet.

Végszóra András is belépett ebbe a „félre-beszélős” leánykérésbe. Minden bizonnyal hallgatózott a szomszéd szobában, mert tud mindenről, ami itt elhangzott.

András: S te talán nem szeretsz engem?

Örzi (szenvedéssel): Az isten látja, nem tehetem.

(Örzi „szenvedése” természetesen csak a kérők számára érthetetlen; az olvasó tudja, ő a betyár felesége, és másként nem válaszolhat.)

Színre lép Zsófi is; nem „működése színhelyén, a csárdában, hanem Kulcsárné házában. Édesapja Kulcsáréktól bérla a csárda épületét, s most a bérleti tartozását hozta el. (Bizony, ilyen egyszerű a népszínműbeli világ!)

A nagyszony asztalán egy csomó aranypénz hevert: erről és erre gombolyítottak ebben a házban (!), és volt ott még egy köteg bankó is. Zsófi mindezt látta, és elmondta a betyároknak, akik az éjszaka leple alatt betörték Kulcsárékhoz.

Abonyi felismerte a betyárakciókban rejlő lehetőségeket: a bonyodalom egyes csomóin old, másokat szorosabbra fog, s akár újakat is köthet úgy, hogy közben helyszínt sem kell váltania.

Felemásra sikeredett az éjszaka. Örzi segélykiáltása felverte a házat, a megzavart rablók elmenekültek, ám az álarcos Bandit, aki Örzi láttán megkövülten állt, megkötözve az egyik szobába zárták Andrásék. Amíg a menekülőket üldözték, az asszony futni hagyta férjét. Így lett aztán tettestárs a biztos úr szerint.

Bár egyetlen dal nélkül zajlik, s bár rengeteg a „félre”, túrhető népszínmű ez a szakasz. Az első fele a néző meseigényét és érzelmességét elégíti ki (a jóságos nagyszony magához emeli a jóságos szegény hamupipókéét), a betyártörténet pedig a „jótett helyébe” rosszal fizető cselédlánnyal visszabilentette a világot a valóságba.

A negyedik szakasz rövidke: felesleges szó, felesleges időzés nélkül tör a mégiscsak „jót várj” diadalára.

Örzi a városházán felel az éjszakai dolgokért. Helyzete a régi; mitől is változott volna meg? Nem tehet vallomást. Nem mondhatja, hogy a rablók

⁷² „Átkarolja” és „félre”! Mi az abszurd, ha nem ez?

bűntársa, mert nem az, azt sem árulhatja el, miért engedte szabadon a betyárt, mert továbbra sem akar a férje ellen vallani. Válasza mindenre: „Nem tudom.” Az igazságosztóé: „Egy óra múlva a rögtönítelő bíróság előtt fogsz állni...”

Ha várta, s bizonyára várta az emberi tisztességben reménykedő olvasó, hogy előbb-utóbb előáll Bandi, igaza lett. Jött – és vallott:

„Nagy bűnös vagyok, gyilkos, haramia; nem nyughattam. A lelkiismeret mardosása hozott ide. (...) Iszonyúan megszenvedtem bűneimet, és most lakolni jövök (...).”

Bocsánatot kért Örszitől, kiment, és kintről felhangzott a sorsokat megoldó lövés.

A darab utolsó lapjaira a boldogság ír: jönnek Kulcsárék, bocsánatot osztanak és nyerneik valamennyien. Az utolsó szó természetesen a nagyszszonyé:

„Nem tudok... nem bírok szólni, de a jó isten tudja, mit akarok mondani.”
Az olvasó és a néző is tudja, és éppen ezt szereti a népszínműben!

A betyár kendője értékelését (értékeit, fogyatékoságait méricskélve) részben elvégeztem már az egyes szakaszok olvasása közben és után. Amit nem, azt a következőkben szeretném összegezni.

Ahogy már az elbeszélés kapcsán említettem, nagyjából az írás első harmadáig jó színmű van bezárva a kisprózai történetbe. Mivel nem ebből lett a népszínmű, ami végül megszületett, nem lett (nem lehetett) más, mint ami az egyre gyengülő kisprózából kijöhetett: közepes színpadi mű. És még egy összevetés: az elbeszélésben Kulcsárné házában napokon át lebeg egy törekeny idill, Örszi alakjában pedig egy látszatra tökéletes báj, és csak a későbbi események (elsőként a leánykérés) vetett véget mindkettőnek. A színpadon minden másként alakult: a döcögő-körülményes történések „elnyelték” az előbbit, Örszi egyre szorultabbá váló helyzete és a sok „félre” komikuma pedig az utóbbit.

Továbbá.

A XIX. század hetvenes éveiben, a népszínmű Nemzeti-korszakának végén és a Népszínház kapunyitása idején Abonyi Lajos darabjainak *A falu rosszával* és *A sárga csikóval* kellett állniuk a színházi versenyt. *A betyár kendője* állta is, még ha a sikert és az előadások számát illetően egyként a harmadik helyen; a Nemzetiben 1873 őszén mutatták be, s a Népszínházba költözésig, azaz két év alatt tizenkilenc előadást ért meg (az újdonságok átlagszáma ez időben három-öt előadás szokott lenni). A Népszínházban a század végéig ötvenet.⁷³ Tegyük egyértelművé: Tóth Ede és Csepreghy Ferenc színműveivel egyetlen szerző sem mérkőzhetett ebben a negyed században. Inkább úgy célszerű feltenni a kérdést (az Abonyi-színmű értékbecslésére szolgáló kérdést), hogy mivel került *A betyár kendője* és a *Panna asszony leánya* elé *A falu rossza*?

Tóth Ede darabjának van egy minden tekintetben kiemelkedő hőse, Göndör Sándor, akinek megbocsátja a néző, hogy szinte hengegve dalolja faluszerte:

⁷³ *Magyar színháztörténet 1873–1920*, szerk. Gajdó Tamás, Magyar Könyvklub – Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet, Bp., 2001, 24.

„Én vagyok a falu rossza...” Akinek azt is megbocsátja, hogy emberre lőtt, sőt azt is, hogy nem talált! Még az egy esztendő börtönt is. A szabadulását követő éjszakán pedig valóságos zarándoklást rendezett a falu a kocsmá ablakához, hogy lássa a rég nem látott legényt.

Finum Rózsi.

Sem előtte, sem utána népszínműben nem volt hasonló teremtés. Volt jobb, példás életű és szorgalmú, takarosabb, akár szebb is, rosszabb meg kiváltképp, de ennyire az életből (és az életbe) való, „csak” szeretőnek teremtett „szépasszony” – soha!

Gonosz Pista.

Talán teljes népszínmű-irodalmunkban benne testesül meg leginkább az a népszínmű iránt támasztott igény, hogy népi vidámságot, népi nevetést keltve valamelyest ellensúlyozza az életbeli sok-sok szomorúságot. Hogy a színpad tartalmas komikumból alkotott kópéja legyen.

Még a dalbetétek, a nóták tekintetében is nyerő *A falu rossza*, pedig Abonyi Lajos köztudottan jó viszonyban állott Abony és környéke dalaival, népdalaival.

Végezetül: ez a futólagos értékcsele az a hozzá magával, hogy ha *A falu rossza* a mértékszabó, akkor hasonló (viszonylagos vagy valódi) értékek *A betyár kendőjében* alig-alig találhatóak, és Abonyi Lajos népszínműve érdeme szerint soroltatott a maga helyére.

4.2. Tóth Ede és népszínművei

Tóth Ede.

„Még hallom Feleky Miklós bátyám hangját, amikor szorongó érdeklődéssel lessük a népszínmű-pályázat döntését, s lejövet a keskeny színház-lépcsőn odafordul Szigetihez, aki azt kérdezi tőle:

– Ki az a Tóth Ede?

– Egy rongyos, szegény vidéki komédiás...!”⁷⁴

Gömör vármegyében, Putnokon született 1844. október 14-én.

A falu rossza után 1875-ben *A tolonc* is pályázatot nyert, és pedig „huszonkilenc versenytárs közül az összes pályabírák egyhangú ítéletével nyerte a száz aranyat”.⁷⁵

1876. február 26-án tüdőszélhűdés vetett véget életének.

Két színház, a Nemzeti és a Népszínház tisztelt koporsójánál, és a legnagyobb népszínműves, a kitűnő színházi szerző, szakíró s ekkor már ‘színházi mindenés’ nagy öreg, Szigligeti Ede saját megifjodott írói talentumát siratta búcsúztatójában:

„Azt hittem, hogy átveszed kezemből a tollat s hogy te, az ifjú, teszesz majd koszorút az én koporsómra, és íme, én, az öreg, koszorúzom meg a te ifjú hamvoidat.”⁷⁶

⁷⁴ Várad Antal, I. m., I. 58. IX.

⁷⁵ Uo.

⁷⁶ Uo., II.

A falu rossza

Bemutatójára 1875. január 15-én került sor a Nemzeti Színházban. Óriási volt a siker, bár tudta mindenki, hogy a népszínmű lassacskán búcsúzkodni kezd több mint harmincéves diadala helyszínétől, s az októberi megnyitókör át-vándorol a hozzá hűséges színészekkel együtt a Népszínházba. Tudta Tóth Ede is, de ahogy Mikszáth Kálmán *A költő utolsó karácsonya* című karcolatában megírta, „(...) fájtn neki, hogy a Nemzeti Színház a népszínművet, mint alantas fajt, átadta amannak (...)”.⁷⁷

Az *első felvonás* díszlete népszínműves kellékek sokaságából áll össze. Nem alaptalan az olvasó kérdése: ugyan mindebből mi az, ami „játszani” is fog az előadás során? Tóth Ede meglepetést okozott: színpadán az ágastól a kutyaólig minden kellék szerephez jutott.

Az eperfa az udvaron például arra kellett, hogy a szerelmes pár, Bártki Tercsi és Feledi Lajos játszadozzon, évődjön, csókolózzon alatta, amíg csak Feledi uram kedélyes szóval nem szól rájuk, hogy a csókkal az esti kézfogóig várni illenék. (Egy csöppnyi komikum is keveredik az idillbe: bár a szerelmesek néprajzilag is „hiteles” fája a diófa, egészen túrhetően szolgál a mai délutánon az eperfa is.) Az „ágas” és „rajta két nagy tejesköcsög” sem csupán látványosság; Gonosz Pista, akire a csapot bízta a mai estén a házigazda, felismerte, hogy jó lenne holnapra is átmenteni a mai bőségből, s amint ránézett a két köcsögre, rájött, hogy azokba nemcsak tejet lehet tölteni. A kutyaóli: Gonosz eltávolította a kutyát, egy deszkával elzárta a „bejáratot”, ám előbb az óli belsejébe rejtette a padlásról emelt füstölt sonkát. „Ha keresik, hát elvitte a kutya.” Az utcai kerítés és a kiskapu is szerepet kap: ott kísért dallal, szóval, csábos pillantással a szép özvegy, Finum Rózsi. A felvonás végén ismét az eperfa és környéke az események középpontja; alatta búslakodik a bíró leánykája, a bánatos Boriska, aki szerelmes Göndör Sándorba, és csak bánatba merülve hallgathatja a ház körül ógyelgő legény nótáját, amelyben a hűtlenül elpártolt Bártki Tercsi szószegését kesergeti:

Visszahoztam a keszkenőt,
Van már neked más szeretőd (...) ⁷⁸

Ezek a kellékek tökéletesen komponált játék színpadának „szereplői”.

Funkcióját tekintve is kitűnő a felvonás: minden szükségeset megtudunk a szereplő személyekről, kapcsolataikról, a várható eseményekről.

Feledi Gáspár házában kézfogó előkészületei folynak: fia, Lajos eljegyzi a családjukban nevelkedett Bártki Tercsit. A fél falu hivatalos estére. (Ez azért is érdekes, mert más vidékeken éppen hogy a legnagyobb titokban, a lehető legszűkebb körben tartják az eljegyzést.) Az örömapa rendelkezik, fontoskodik; kedvére van fia választása. „Nézd csak, nézd, hogy cziczázik a szerelmes pár...” Az atyai öröme némi árnyékot vet, hogy esetleg Göndör Sándor megzavarja az

⁷⁷ Mikszáth Kálmán művei, Akadémiai Kiadó, Bp., 1967, Magyar Helikon, 334.

⁷⁸ Tóth Ede műveiből az alábbi kiadás szerint idézek: T. E. *Válogatott művei*, Bp., 1902, Remekírók Képes Könyvtára, szerk.: Radó Antal.

ünnepet; amíg Lajos a katonaidejét töltötte, a garázda „falu rossza” kerülgette Tercsit. „(...) annyi borsot tört már az orrom alá, mióta elkergettem a házamtól. (...) Csak legalább ez a mai nap menne el békében felettünk!”

A szerelmesek játszadozásába egy csöppnyi karmolás is belefér: Lajos fagatja Tercsit, kit szeretett ölötte.

Lajos: Göndör Sándort se szeretted?

Tercsi úgy tagad, hogy egy kevéske kérdőjelet meghagy a fiú lelkében:

Tercsi: Soha! higgye el, hogy szívemből sohase szerettem. Az igaz, hogy míg kigyelmed oda volt a katonaságnál (...). Én akkor még csak tizenhatodfél esztendő voltam, és azt se tudtam igazán, hogy mi az a szerelem? Eljártam a fonóba, a lakodalmakba... szóval mindenüvé, ahol táncolni lehetett; ő is ott volt mindenütt és többnyire velem táncolt, aztán haza-haza kísért...

Csak Feledi leánykája, Boriska nem boldog ezen a szép napon. Egy monológban el is panaszozza bánatát:

Boriska: Jó kedve van mindenkinek, csak egyedül én vagyok szomorú (...). Akár mit csinálok, akár mihez kezdek, mindig Sándor jut eszembe... Sokszor mondogatom magamban: bolond vagy te, Boris! Nem szánt egymásnak az isten, hát miért epezted magadat?... Pedig ha egyszer utamba jönne, és szóba állna velem...

Gonosz Pista úgy találja, okosabban tennék Lajosék, ha behúzódnának a házba: „Erre térfereg az a korhely kölyök, az a falu-rossza, és még bevetődik, ha itt lát titeket.”

Egyelőre azonban még nyugalom van. Finum Rózsi azonban jelez valamit; ő többnyire Göndör közelében jár. S most közről hallatszik, ahogy dalol:

Egyszer-mászor gyenge voltam irántad,
Gyengeségem csalfasággal kijátszad.

Sándorhoz szól a dal. Megáll a kerítésnél, „vállán gereblye, karján kosár”. Új nótába kezd, még beszédesebbe, mint az előbbi.

Kakuk-madár azt tanítja fiának,
Nézzen fészket ott, ahol tud – magának!
Te is keress szebbet, jobbat nálamnál;
Akkor tudd meg, mi volt, a kit elhagytál!

(Tóth Ede dalai szépek; kifejezik mind az éneklő, mind pedig a címzett lelkiállapotát, de legalább a hangulatát. A közönség is kedvelte, kiváltképp ha Blaha Lujza dalolta.)

Ennyi nótászó és ennyi emlegetés után a felvonás ötödik jelenetében színre lép Göndör Sándor is. Egyelőre „kívül a távolban énekel”; első „megszólalása” megnyerő:

A csap-utcán végig, végig, végig,
Minden kis kapuban virág nyílik,
Minden kis kapuban kettő-három!
Csak az enyim hervadt el a nyáron.

Hamarosan maga is utánajön dalának, ám megjelenésével aligha nyer meg bárkit a háziak közül: „(...) fokosával a Gonosz által betett kis utcza kaput erős lökéssel kitarja s a kapuban állva – bekiált az udvarra”.

Göndör: Hej! Bátki Tercsi! Bátki Tercsi! mit csinálsz? A szeretőddel játszol?... Jusson eszedbe Göndör Sándor is, a kit hűtlenül elhagytál!

Gonosz: Mi bajod, Sándor?

Göndör: Hej! kiesett a világ feneké! se apám, se anyám, se szeretóm... senkim a világon (...).

Gonosz nagy nehezen elküldte Feledi portája elől. Pont jókor, mert szállingózni kezdtek a vendégek. Kar: hiteles „kikérő”; hasonlóval kérik ki a menyasszonyt a templomi esküvő előtt:

Erre jertek, itt az út,

Nyisd ki babám a kaput,

Nyisd ki kislány előttünk,

Úgy is teérted jöttünk!

Rózsi is megérkezik, maga Feledi hívta meg még délután. Ám a vendégeknek, kiváltképp az asszonyoknak nem tetszik a falu „szépasszonyának” jelene: „Ez nem közénk való!”

Nem is marad; kell-e mondani, dallal távozik: „Vadgalamb sírása... szellő sóhajtása...”

Odabenn nagy a hangulat: „Éljen az örömapa! (...) Tartsa meg az isten ezt a boldogságot! Éljen.”

Az utcán Sándor, dala ismét beszédes:

Visszahoztam a keszkenőt,
Van már neked más szeretőd...
A gyűrűt is visszaadom,
Magamnál csak búmat hagyom!

De ezt csak Boriska hallja: az eperfa alatt búslakodik. S ekkor megtörténik, amitől Felediék egész nap féltek:

Sándor: Küldd ki Boriska Tercsit, (...) Beszélni akarok vele – utoljára...

Vonakodik a szegény kislány, ám végül csak kihívja Tercsit. A sötét udvaron szinte pattognak Bátki Tercsi szavai:

Tercsi: Nem tartozom kigyelmednek semmi számadással! (...) Szánom kigyelmedet, de mit tehetek róla, ha Feledi Lajost jobban szeretem?!

Szóváltás a sötétben, egyre hevesebb, és „Sándor rálő Tercsire”.

Sándor: Most már az én menyasszonyom vagy örökre!

A nép kitódul.

Mind: Mi történt?

Sándor: Eljegyzést tartok Bátki Tercsivel!

Feledi: Gyilkos! fogjátok meg!

Sándor: Jertek hát és temessetek hozzá! (A pisztolyt magára szegezi, a béres Jóska azonban lefogja a kezét.)

„A pisztoly a levegőben elsül.”

És ezzel vége a felvonásnak, amely egy lényeges dologban, és pont a leglényegesebben különbözik a mindenkori első felvonásoktól. Abban, hogy nem-

csak az alaphelyzetet vázolja fel, amelyből kiindul minden későbbi történés, és nemcsak a szereplők egymáshoz való viszonyát adja a nézők tudtára; ennek a felvonásnak a végén Göndör Sándor lövésével úgyszólván a befejezés (a megoldás) is beállhatott volna. Ha ugyanis Bátki Tercsi meghal, nincs tovább szerelem, szerelemfélézés sincs, legfeljebb egy balladás menyasszonysírató, meg még a gyilkos megbüntetése. Ez viszont már nem népszínmű.

A lövés nem talált. Bizonyára azért, hogy folytatódjék a darab további két felvonásban. Göndör Sándor leülte a kiszabott esztendőt, szabadult, s az utolsó éjszakáját mulatja a falu kocsmájában: reggel megy, amerre lát...

A második felvonás kezdete „reggeli szürkületet jelez. Utca a faluban”.

„A szín közepén (...) a háztetőből póznára fűzött korcsma-cégér lóg ki. (...) Jobbra Feledi házának eleje.”

Itt, a cégér alatt-előtt játszódnak a hajnali események. Bent a kocsmában Göndör cigányzene mellett. Odakinn időről időre árnyék lopakodik a világos ablak üvegéhez. Kíváncsiskodók; előbb Boriska: megölné az apja, ha megtudná. Azután Tercsi: rajta Lajos kérné számon ezt a meggondolatlanságot. A két árnyék között egy harmadik: Gonosz Pistáé, aki azért settenkedett ide, mert szólószedési tilalom idején („Magam doboltam ki”) egy kosár „tilos” szőlővel akart kedveskedni a kocsmárosnének. De megakadályozta az újabb „árnyék”.

Ez nem titokban jött: Finum Rózsi volt, és el is mondta a bakternek, hogy Sándorért jött, este óta várja vacsorával.

Odabent nóta: Kipattant a búza szeme, / Vajon rózsám szeretsz-e te?

Bizonyos, hogy Bátki Tercsi címére szól, ám Rózsától jött a válasz: Ha kacsintok, ne nézz másra, / Ne adj okot kacsintásra...

Rózsi elrontotta Sándor nótáját, az ki is mordult az utcára: „Én utánam ne járjon senki – annyit mondok –, mert rossz vége lesz!” És amikor már csak a bakter volt a kocsmá előtt, előjött Sándor is, cigányokkal, cimbalmossal, és beledalolta a falu hajnali csendjébe az ő különös ismertetőjelét:

Én vagyok a falu rossza,
Csak engem ugat a kutya!
Más is van még a faluba,
Még se ugatja a kutya.

Kút-ágásra szállott a sas!
Engem Rózsi ne csalogass!
Csalogatott engem más is,
Náladnál szebb virágszál is!

Erre viszont Feledi Gáspártól jött válasz: „Miféle istentelenkedés ez az én becsületes házam előtt!”

Szóváltás, de kire hallgat egy falu rossza? Már-már ütlegre kerül a dolog, amikor kicsődül a környék. Tercsi is, Boriska is. Boriska, ez a félénk, szelíd kislány Sándor védelmére kelne, mire apja beparancsolja a házba. Feledi nem bír a szabadságtól (meg a bortól) mámoros Sándorral, a csendbiztosért üzen.

Az a vád, hogy Göndör bántalmazta. Göndör panasza: gazembernek nevezte a bíró. Ki hallotta?

Gonosz: Azt nem hallottam, könyörgöm.

Első cigány: Láttuk instálom, de nem hallottuk!

Mivel így nem jutnak semmire, a helység házára marad az igazság kiderítése. A helység háza csodát tett, az acsarkodók megbékéltek. A kocsmánál viszont megint történik valami: az egyik akácfa ágán egy kosarat találtak a cigányok. (Még az éjjel oda rejtette el Gonosz a lopott szőlőt, amikor megzavarták.)

Feledi: Mi ez?

Cimbalmos: Azs? (Vigyorog) Ezs – instálom...

Első cigány: Szóló, kérem alássan.

Feledi: Honnan hoztátok?

Első cigány: Nem hoztuk, instálom... itt termett.

Feledi: Hol?

Cimbalmos: Itt, instálom, ezsen az akácsfán.

Lehetne ez a válasz a komikumban gazdag jelenet tetőpontja, „tisztá komikumban” fogant abszurd poénja, de nincs vége a jelenetnek. Tóth Ede megtoldta egy újabb abszurdal, de ennek mélyén már abszurd humor van: a bíró az igazi tolvajjal, Gonosz bakterral kísérteti a falu házához az ártatlanokat, a cigányokat. És még ez sem az utolsó szava a jókedvű írónak: ahogy halad a menet, szembejön velük Gonosz felesége, aki felismeri kosarát, amiben a szőlő van.

A bűnjellel vissza a bíróhoz. Gonosz tanúkat állít, akik látták, hogy ő az éjjel itt volt, a kocsmá előtt, s nem a szőlőben; őt nem lehet lopással gyanúsítani!

Feledi előállítja a megnevezetteket: Tercsit és Boriskát; a tiszta lelkek nem hazudnak, látták Gonoszt itt a kocsmá előtt. Lajos korhol, a bíró mérgében elkergeti Boriskát a háztól.

A harmadik felvonásra marad valamennyi félig-meddig helyzet. Vegyük sorra, mi mindennek kell megoldódnia a felvonás röpke háromnegyed órája alatt.

A világgá kergetett Boriska a falun túl, „a folyam partján egy fűzfabokor alatt” félig magánkívül hajtogatja, hogy elbújdosik. Sándort saját elhatározása hajtja, amerre az út visz. Épp „a folyam hídján áll”, de nem egyedül: mellette van kéretlen kísérője, Finum Rózsi. S ha már együtt vannak, eldalolják népszínmű-irodalmunk legszebb kettős dalát:

Rózsi: Messze égen fényes csillag tündököl.

Kedves babám – ugyan merre költözöl?

Erre-arra visz országút, de vajon

Segít-e az elbujdosás bajodon?

Sándor: Rég megmondtam a költöző darunak:

Búcsút mondok én is az én falumnak.

Kurjantásom, aki hallja, – értse meg:

A faluból a legrosszabb útra megy.

Két búcsúzó lélek keserősége van a dalban, és ez a mulattató második felvonás után könnyes hangulatba vonja az első percekét. Tóth Ede lélektani bravúrja, hogy ennek a búcsúzásnak (akár felismeri a néző, akár nem) abszurd

humor az esztétikai „köttönyaga”: a belé dalolt két bánat elszáll (elbeszél) egymás mellett: Rózsi Sándort búcsúztatta, Sándor a faluját, ám valójában Bártki Tercsit.

Aztán elválnak. Rózsit a kényszerű belátás segíti („Ne tagadja lelkem, hogy Bártki Tercsit még most is szereti.”), Sándoron, mert Bártki Tercsit még most is szereti, nem lehet segíteni. Tóth Ede még fokozza is a nézőtér érzelmes hangulatát: a már egymagában álló Sándorral eldaloltat egy dalt, amelyben, mint a népdalokban, általános, bárkire (mindenkire) érvényes bánat szólal meg; az anyai átokkal sújtott földönfutók keserősége:

Megátkozott engem az édesanyám,
Hogy ne legyen se országom, se hazám!
Csipke-bokor legyen az én szállásom,
Ott se legyen énnékem maradásom.

Csakhamar rátalál a világgá kergetett Boriskára; a szerencsétlen leány vele tartana, ám Sándor nem akar koloncot. Erre Boriska a vízbe veti magát. Göndör kimentí, és mi egyebet tehet vele, Feledi házához viszi.

Ott éppen a felvonás megoldatlan dolgai vártak sorukra.

Boriska megkerülésével Feledi Gáspár megszabadult a kiátkozás terhétől, Lajos és Tercsi az eperfa alatt a legújabb „haragszom rád”-ot játszották, szokás szerint „játszásiból”. Mivel a bíró hallani sem akart Göndör Sándorról, továbbá hogy Sándornak sem volt mondandója Boriska-ügyben, a szegény kislány sorában nincs mozdulás.

A többiek:

Rózsi most lett igazán vesztes: annyi már csak a szerepe, hogy rávall a tolvaj Gonoszra, aki ezt követően kénytelen helyet cserélni a fogva tartott cigányokkal. A sajátos szabadságot élő cigányok ezzel megint szabadságuk színterére, a senki földjére, az utcára kerültek! Íme a 'halandó lét cukrozott epéje', a humor birodalmába terelt cigányszabadság!

Végezetül és váratlanul (?) Feledi lépett; legyőzve gőgjét, érzelmi és vagyoni „végkiárúsításhoz” látott: csak a mese szerelmesei hittek a fülüknek, amikor áldását adta Boriska és Sándor boldogságára, ráadásul vagyonát is nekik adja, ha velük (értsd: egy Göndör Sándorral?!) lakhat. Azt azonban, hogy a mind- eddig elhárító magatartást tanúsító Sándor mikor szerelmesedett Boriskába – csak Tóth Ede, ha tudja. Netán vegyük leánykérésnek fogadalmát, amely voltaképpen válaszféle Feledi nagylelkű ajánlatára?

„Kevés szóval sokat szeretnék mondani, de nem tudok, nem bírok! Hát csak azt mondom, hogy majd megismer kigyelmed is, meg a falu is, hogy milyen rossz vagyok én?”

(Évtizedek tanúsítják: A *falu rossza* nézői hibátlan leánykérést hallottak Göndör Sándor szavaiból.)

A darab sorsa már a bemutatón eldőlt: „(...) a kopott, tubákszínű télikabátban megjelenő szerzőt valóságos ovációval fogadta a közönség. Annyira meg volt indulva szegény Tóth Ede, hogy zokogva csókolt kezét Blahánénak. A *falu rossza* állandó és ünnepelt repertoirdarab maradt; a Nemzeti Színházból átment a Népszínházba, csakhamar megérte a századik előadást s a mai napig

Magyarországszerte, Budapesten, nagy és kis városainkban legalább másfél-ezreszer adták elő.”⁷⁹

A fiatalon elhunyt szerző csak a siker kezdetét látta; azt már nem érte meg, hogy Blaha Lujza évtizedeken át diadalmenetben tartotta magát a népszínművet is: Tóth Edéét, Csepreghy Ferencét, s még a kevésbé tehetséges szerzőkét is. Hevesi Sándor, visszatekintve a népszínműre születt Blaha Lujza páratlan tündöklésére, amennyi elleshető és megfogalmazható a tehetség titkaiból, azt így adta tovább:

„Finum Rózsi és Török bíróné⁸⁰ feledhetetlenek maradtak mindenki előtt, aki látta őket – de egy pillanatig sem szabad hinni, hogy ezek igazi, reális, falusi parasztasszonyok voltak. Hogy Blaháné a maga csálhatatlan színpadi ösztönénél fogva mennyire tisztában volt saját magával: meg lehet ítélni abból, hogy milyen következetes ellentállást tanúsított minden olyan kísérlettel és próbálkozással szemben, mely arra irányult, hogy a művész nő mondjon le az ünnepi selyemről és bársonyról, és reális módon öltözködjék a régi népszínművekben. Ez lett volna az igazi stílszerűtlenség, ez lett volna az igazi hazugság. A piros csizma és a selyem szoknya lehetőség volt arra, hogy Blaháné páratlan színpadi lénye és képessége egész viruló pompájában kibontakozhassék előttünk (...):”

Továbbá:

„Blahánének korszakalkotó színpadi szereplése és a páratlanul népszerű és páratlanul kitűnő művésznőnek népszínmű pályafutása is csak ebből a látószögből érthető és magyarázható meg. Blaháné nem valódi parasztleány vagy parasztasszony volt a népszínművekben, hanem mindaz a báj, szépség, kedvesség, érzelmesség és őszinteség, amelyet az egész magyar közönség a népies magyarság ideáljához fűzött. És ennek a tüneményes színpadi jelenésnek teljes kibontakozásához elengedhetetlenül szükséges volt a magyar nótá – mely úgy szállt el az ajakáról, mint a madárszó, vagy a virágillat. Hogy Blaháné a magyar nótá és a népszínmű nélkül is nagy művész nő volt: ezt nem egy ízben megmutatta. De a magyar népszínműben több volt, mint művész nő. *Maga volt a műfaj.*”⁸¹ (Kiemelés: D. F.)

Legendaszámba menő történeteket őriz róla nemcsak a főváros, vidéken is „történelmet” írt Blaha Lujza és a népszínmű. Gruber János, aki vármegyei alügyész volt akkoriban Kaposvárott, *Morzsák a negyvenéves asztalról* című könyvében⁸² megtörtént eseményeket beszél el a XIX. század utolsó negyedéből. Azt egyebek között, hogy „állandó műkedvelő társulat” működött az alig tízezres lélekszámú városkában, s „kerek számban kifejezve húszezer koronát játszott össze a jótékonyaság oltárára: (...) óvodára, iskolára, kórházra, templomra (...)”. 1878 tavaszán *A falu rosszát* „tanulták be”; ígéretet kaptak Blaha Lujzától, hogy egy estére eljön, és eljátssza Finum Rózsi szerepét. „Általános öröm, közlekedés töltötte be Somogyország számottevő rétegeit, mert hát abban az időben, amikor napok kellettek a fővárosba jutáshoz, kevésnek adott meg eleven Blaha Lujzát látni és hallani.”

⁷⁹ Várad Antal, I. m., VII.

⁸⁰ Csepreghy Ferenc *Piros bugyellárásának* főhőse.

⁸¹ Hevesi Sándor: I.m. 125.

⁸² Somogy Művészetéért Alapítvány, 2008. A kötet az 1913-ban Kaposvárott megjelent kiadás alapján készült. Szerk. és az utószót írta Varga István.

„Az előadást 1878. március 27-re tűztük ki. Ezt megelőzőleg egy kis küldöttség (...) Zákányig eléje ment a művésznőnek (...). A kaposvári pályaudvaron nagy közönség várt bennünket Simplicius zenéjével és gavallér patikus barátunk áldozatkészségéből (...) görögtűzzel.”

Este 6 óraker volt az előadás.

„A padosorokat az egész vármegye elit közönsége szállotta meg. Midőn Blaha Lujza a lámpasor elé lépett, olyan orkászerű tapssal fogadta, mintha tájfunszakgatta volna a nagyterem pádimentumát. (...)

Előadás végeztével a »Koroná«-ban, horrendum diktum, 8 forintos értékű bankett volt, és háromszáz teríték is kevés lett.”

Ez az este is hozzájárult ahhoz, hogy felépülhetett az első kaposvári óvoda, éspedig „tisztán műkedvelő-előadásaink jövedelméből”.

A kintornás család

A *kintornás család* már a Népszínház bemutatója: 1876. január 27-én volt a premier. Hőseit az iparoséletből vette az író. Tegyük hozzá: azzal, hogy malomokban-malomudvarokon (a nyilvánosság színterein) játszódnak a műjelenei, Tóth Ede nem kezd semmit, továbbá az égvilágon semmi szerepe nincs annak sem, hogy hősei iparosok.

Bimbó Laci és a kintornás leányának története eszünkbe juttatja talán *A lencet*, de elképesztően rossz megoldása miatt még a félig-meddig sikerült Szigligeti-művel is csak nagyon óvatosan szabad összevetni. A mű szerkezete ugyan valamivel egységesebb, mint *A falu rosszái*, de komoly tehertétel rajta, hogy az epizódokat a kellőnél (s olykor az elviselhetőnél) hosszabbra nyújtja!

Nem kísért tehát a „malmos darabok” megszokott képe: nincs gabonával várakozó sokadalom, kikapós molnárné sincs, következésképp féltékeny (öreg) férj sem öl meg rajtakapott feleséget vagy csábítót, és nincs ennek a fordítottja sem: nem mérgeznek meg idős, féltékeny molnárt...

Van a „horváti” molnár, annak egy szép leánya (Juci), annak kérője, a „recski” malom gazdája, Bimbó Laci. Épp a darab *kezdetére* esik az ifjú pár egybekelése: az esküvő a „horváti” malomban, a lakodalmi multság Laci malmában. Ám mielőtt ebből népszínmű kerekednék, versenyre kel vele egy „francia-gyanús” mozzanat: megjelenik a malom előtt az *’aki megérkezik’*-szereplő: az, aki meg szokott érkezni a társalgási színművekben, s valami titkot, sorsokat befolyásoló hírt hoz magával, döntő adalékot a mű történéseire vonatkozóan.

Mari érkezik meg, kintornás édesapjával és kislányával, aki kópiája Bimbó Lacinak: pár esztendővel ezelőtti pesti szerelmük gyümölcse. Véletlenül vetődtek ide, egy lótifuti kis molnárinastól hallották, hogy itt éppen Pergő Juci és Bimbó Laci esküvője zajlik. Ettől kezdve (áthallásként a francia dramaturgiából?) kettő a cselekmény szála, csak még nem tudja a lakodalmas nép, hogy a párhuzamosok ebben a játékban nem a végtelenben találkoznak.

Hanem a *második felvonásban*.

Ahol egy csapásra összetolul egy igazi „nagyjelenetre” való vétség: Mari vádol, Juci kérdez, Laci tagad...

Az utolsó (*a harmadik felvonás*): a „nagyjelenet” megcsillapodása. Mégpedig úgy, hogy a lakodalomhoz rendelt ünnepi idő az „előírtsággal” (hogy ti. benne oldódnak meg a világ összekuszált dolgai) ellenkező módon alakul: az ünnep kis időre kiiktatódik, s a visszanyert hétköznapi létállapotban rendeződik minden, ami megbomlott.

Elsősorban Juci és Mari körül nagy a mozgás. Mégpedig kimódoltan, hoszszadalmas és unalmas jelenetekben! A megsértett és becsapott ifjú hitves világgá akar menni. Természetesen, hogy hatásosabb legyen, dallal:

Dombon van a háza, / Szélnek van fordítva, / Erre az ablaka, / Egem lesnek rajta! / Titkos a szerelem, / Fél az árulástól, / Édes kedves galambom, / Nem válunk egymástól.

Talán érezte, hogy ebből a dalból nem érti meg Laci, hogy elhagyni készül, beüzent neki, súgják meg szándékát. Közben viszont szerencsésen megoldódott Mari sorsa, mégpedig úgy, hogy Laci mostohatestvére, egy jólelkű bakter – megszerette (!) és feleségül kérte. Gondolni való, hogy nem tudott ellenállni a kintornás leánya.

Laci is felfogta, mire készül a felesége; szép szóval kiengesztelte, s Juci nem ment világgá.

Mivel ezzel a világ a kívánatos rend küszöbére ért, visszaállhatott a mindent helyére zökkentő ünnepi idő.

Az örömszülők (Juci apja és Laci anyja) áldást osztanak.

A lakodalmas nép ujjong.

Táncol a lakodalom!

És feltehetjük a kérdést: valóban „franciás” lett a darab?

Nem lett az, de nem lett jó népszínmű sem.

A tolonc

A *tolonc* Tóth Ede halála után, 1876. május 26-án került a Népszínház színpadára.⁸⁵ Újat keveset adott, s hogy talán gördülékenyebb, önmagában nem jelent sokat.

Miféle népszínmű játszódik Budapesten egy „tisztességes polgári lakásban”, ahol kidobják a cselédlányt? A *dada* második felvonása jut eszünkbe elsőnek, ám Bródy darabja nem népszínmű. (Gondoljunk esetleg *A lelencre?*)

Angyal Liszkát az *első felvonás* végén „per zsupp toloncba küldik” szülővárosába, Cseresnyésre. Lopással gyanúsítják; a „lopás” a néző szeme láttára esik meg a következőképpen: „egy roppant kopott, rongyos lump” tér be Kontráné házába. Senki nem veszi észre, nem jön elő köszönésére sem, ám már az első szekrényajtónál kezébe hullik minden: pénz, aranyóra, aranylánc...

Vegyük elejét a párhuzam keresésének: nem vezetnek innen érdemleges szálak sehová. Ha Liszka szeretőnek kellett volna Kontráné fiának, aki „egy pesti mézszárosmester”, cselédtörténetek egész sorában találhatnánk rokonságot, de Miklós szerelmes volt (!) a lányba, feleségül szándékozta venni. Éppen ezt a „képtelenséget” akarta kizárni Kontráné azzal, hogy megvádolta Liszkát, és „toloncba” üzte.

⁸⁵ Galamb S., I. m., 276.

A második felvonásra azért volt szüksége Tóth Edének, hogy beiktasson népszínműves és „franciás” jeleneteket, „kitudódásokat”.

Éppen szombat lévén, a kisvárosi „zsidó kisasszonyok”, „fiatal zsidó gavallérok”, „mesterlegények” mulatják magukat: előbb az utcán, azután behúzódnak a kocsmá udvarára. Dalolnak: „Babot vittem a malomba, / Azt hittem, hogy kukoricza, / Sári larra lárom, sári larra lárom, / Azt hittem, hogy kukoricza!” Utána „haragszom rád”-ot játszanak nagy kedvvel, harsányan. (A darab dalai eleinte népdalok, a kocsmá udvarán nóták, a végén nézőt búsító érzelmes-érzelgős „alkalmi”, az éppen folyó történéseket támogató szerzemények.)

A játékot a „kitudódások” követik.

Az egyik: a helybeli „hirhedt néember”, a kocsmatöltelék Ördög Sára (beszélő név: Angyal Liszka nevével ellentétes valamit „beszél”), aki 16 évet ült, mert megölte férjét, nem más, mint Liszka édesanyja. Tizenhat év nagy idő; nem egykönnyen ismernek egymásra.

A kocsmá belső termében élet zajlik, cigánnyal: „Hej zsidó, zsidó, rongyos zsidó / Van-e nálad pirosító?” – hallatszik át a nóta. A hang ismerős Liszkának, szíven üti, zokogva folytatja: „Nincsen apám, nincsen anyám, / Az isten is haragszik rám!”

Liszka bort rendelt: az „orvosságot”, „hús pakli gyufa mérget” beleszórta a borba. (Ez éppen egy későbbi „tolonc”, Bolygó Erzsébet mozdulatának előképe!) De amint inni akart, rendre közbejött valami. Például egy újabb „kitudódás”: a kocsmában tébláboló vándor, egy Morawcsák nevű ember, megkörnyékezte a szép fiatal lányt. Hogy nyomatékot adjon szándékának, ékszeret vett elő; szakasztott azokat, amelyek Kontráné házából eltűntek.

Ördög Sára viszont ivott Liszka borából, s a méreg végzett vele. Leánya elsiratta szerencsétlen édesanyját, és megitta a bor maradékát. Amikor Miklós előjött a szomszéd teremből és felismerte Liszkát, már csaknem elkésett:

Liszka: Én mindjárt meghalok. (Elhanyatlík.)

Miklós: (ölébe ragadja, s csókolja): Nem halsz! nem engedem, s nem engedni az isten...

A nyúlfarknyi *harmadik felvonásban* két franciás dramaturgiai elem torlódik egymásra: a sebtében összetákolt „nagyjelenet” és az átmenet nélkül hozzáragasztott „feloldozás”.

„Városi kórház.”

Főkapu.

Várakozók: Kontráék, kíváncsiskodó cseresnyésiek. Liszkát várják.

Liszka nem a főkapun távozik: első útja édesanyja sírjához vezet. Dallal: „Szomorú fűz hervadt lombja / Ráborul majd sírhalmomra, / S édes lesz ott megpihenni, / Oda lent majd nem fáj semmi!”

Ismét a főkapu.

Csalódottak Kontráék: becsapta őket Angyal Liszka! Elsősorban szerelmesét, Miklóst!

Kontráné: (...) Mit kötöd te magad egy olyan lányhoz, aki már háromszor is tudtadra adta, hogy nem szeret téged!

Miklós: Igaza van, anyám. (...) Ha elment, hát menjen. (...) Kedves urak! látják, hogy itt újra én vagyok kijátszva, hát ne haragudjanak, hogy április jártunk. (...)

Szinte lesöpri ezt a nagyjelenetet egy dal, a közeledő Liszka dala: „Késő ősznek hideg szele / Csapkodja az arcomat (...)” (Tóth Ede verse).

Miklós örömkialtása egyúttal a „feloldozás”:

Miklós: Liszkám, édes angyalom!

Liszka: (földrezen, bámul): Mi ez?

Miklós: Ez a te ünnep-napod. A te boldogságod első napja!

Liszka (remegő sejtellemmel): Miklós! én nem értelek!

Kontráné, ahogy *A kintornásban* Bimbó Laci édesanyja, azonnal az új helyzet ura és szóvivője lesz:

Kontráné: (...) Minek ide a sok szó, meg a komédia?! A fiam szereti, én beleegyezem. (Erővel összeadja Miklós és Liszka kezét.) Így ni! (Liszkát cirógatja, s hízelkedve csókolja.) Ne félj, galambom, nem haragszom ám én! Csakhogy itt vagy, csakhogy megkerültél! De hol is voltál?

Ha akad néző, akit Kontráné jósága nem indított könnyekre, Tóth Ede azokal is gondolt. Hol volt Liszka?

Liszka: A temetőben.

Mind: Ah!

Liszka: Imádkoztam az Istenhez anyám sírja felett, hogy apámmal békítse ki ott fent!

A kintornás családot és *A toloncot A falu rossza* hátszele sodorta. És még valami.

Szigligeti Tóth Edét a népdráma irányába ösztönözte. Hallgatott is mestérére, és Feledi Gáspár legalább külsőségeiben parasztvilágát az iparosságéra cserélte. Ám ami itt dramaturgiában, cselekményben, szerepépítésben létrejött, az sokkal közelebb áll a francia „társalgási-tézis-szalonn” színjátékhoz, mint a bizonytalan építményű népdramához. Voltaképpen a Dumas-darabok egyik erkölcsi problémája, a „bukott nő” rehabilitálása kerül itt színre – népszínműves vagy félig népszínműves megoldással. Leginkább az igazi polgár hiányzik erről a színpadról, még ha „tiszteletes polgári lakásban” kezdődik is *A toloncban*, valamint ha a darab „félig népi” madonnájának és a pesti „mészárosmesternek” a története éppúgy megríkatja is a könnyezni meglehetősen hajlamos századvéget, ahogy a felülmúlhatatlan (és valóban „bukott”) Marguerite és (a valóban polgár) Armand szerelme. *A kintornás család* Mariját (akit Bimbó Laci pesti aranyélete tett földönfutóvá) pedig egy jólelkű bakter vezeti vissza az igazak világába azzal, hogy jószerivel ismeretlenül (alighanem népszínműből fakadó érzelemmel) megszánta-megszerette és feleségül is vette!

Tóth Ede népszínműveinek olvasása közben mértéktartó számvetésre törekedtünk, tudomásul véve, hogy a XXI. századból olyasmire kell visszatekintenünk, aminek a divatját már el is feledtük, a divat múltával pedig idézőjelbe került a valamikori dicsőség is. Az tehát a kérdés, hogy a mából nézve mi Tóth Ede népszínműveinek valós értéke?

A Szökött katonával vagy a *Csikóssal* nemigen vethetjük össze, ám arról Tóth Ede tehetett legkevésbé, hogy az 1870-es évekre jóformán semmi sem maradt a népszínmű eredeti céljaiból és sajátosságaiból. (Arról sem, hogy mást várt már a közönség is.) Ám a fiatal író merészet gondolt: ráfújt a kihunyini készülő népszín-

műre, az pedig egy jókorát lobbant, s *A falu rosszával* fényes indulást biztosított a vadonatúj Népszínháznak. A Népszínház pedig estéről estére telt ház előtt játszott: magyar szónak és magyar dalnak tapsolt a közönség. Kítűnő színészeknek. És mindehhez képest mit számított a népszínmű gyengécske meséje! *A kaméliás hölgy* érzelmes története is másodrendű kérdéssé válik, ha Eleonora Duse, Sarah Bernhard,⁸⁴ Márkus Emília vagy Bajor Gizi játssza Marguarite szerepét.

Utóhang(ok)

Hevesi Sándor csaknem fél évszázaddal *A falu rossza* lobbanása (majd lassú „elfonnyadása”) után, 1919-ben, a népszínművet a kiegyezés utáni színházi élet „szépséges műfajának”, „a fővárossá kivirult Budapest különlegességének” nevezte.⁸⁵ Azt is megállapította, hogy nem ’utódok’ nélkül tűnt el, két hajtás is sarjadt belőle: „a falusi dráma, parasztszínmű” és „a népies daljáték”.

Újabb fél évszázad, és ugyancsak érdemes színházi ember szólalt meg „falu rossza”-ügyben: 1965-ben az író-drámaíró Örkény István. Ő is ráfűjt, mint valamikor Tóth Ede, és – újra lobbant a népszínmű! A XIX. század sikerdarabjáról kiderült, hogy átszabva-átigazítva és új léptékek nyomvonalain haladva alakot ölt *A falu rossza abszurd változata*.

Az Örkény-játék függőye elé Konferanszié állt, aki eligazította a nézőt ebben az új helyzetben.

„(...) Ez a mű nem egészen száz évvel ezelőtt elnyerte a Nemzeti Színház száz arannyal járó pályadíját. (...) A győztes pályamű kísérő leveléből ismeretlen név tűnt elő: Tóth Ede, színész, akiből a bemutató másnapján országos hírvíró lett. Finum Rózsit Blaháné játszotta, Göndör Sándort Tamási, Gonosz Pistát Újházi Ede. A nézőtéren a dédapáink ültek, és rekedtre kiabálták magukat lelkesedésükben. Rövidesen Magyarország nagy és kis színházaiban másfél ezerszer került színre *A falu rossza*.

(A Konferanszié, mint egy meggyőzésre törő szónok, kérdez:)

Rossz lehet ez a darab? Nem, nem lehet rossz.

Hát akkor? Jó a darab? Sajnos, ezt sem merem állítani.

Pedig benne van a magyar irodalom történetében. Nemcsak benne van mint adat: ez a darab egyszer élt. Nemcsak élt, sikert is aratott. Hát akkor?

(A »szónok« tényeket sorol.)

(...) A darabnak nincs jó híre.

A népszínműveket az irodalomtörténet – hogy ezzel a csúnya, de pontos szóval éljek – megfúrta. Bele is verték a fejünkbe, hogy *A falu rossza* is felületes, giccses, érzélgős alkotás, mely ráadásul hamis képet rajzol a magyar parasztról. (...)

Mi ebben az igazság?

Semmi. Vagyis majdnem semmi. Azazhogy nem tudom pontosan. (...)

Kérem, nézzék meg *A falu rosszát*, amihez jó mulatást kívánok.”⁸⁶

⁸⁴ Híres olasz, ill. francia színésznők.

⁸⁵ Hevesi Sándor, l. m., 123.

⁸⁶ Idézetem: Örkény István, *A falu rossza*, in: *Drámák*. Harmadik kötet, Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1982, 251–252.

Amikor a népszínmű „elfonnyadását” emlegetjük, ami természetesen igaz, tudjuk, hogy el nem száradt sohasem; valaki és valami mindig jött, és egy időre felébresztette. Persze már nem a XIX. századi népszínházbeli formájában-hangulatában. Egy kicsit mindig „modernizálták”. Hosszan sorolhatnánk különböző megjelenési helyeit, a műfajokat is, amelyekben megjelenítették, köztük Pásztor Béla filmjét 1937-ben, annak parádés szereposztását. A század legvégén Schwajda György rendezésében aratott sikert; a Kecskeméti Katona József Színház szép és hangulatos műsorfüzete címlapján ez olvasható: *Tóth Ede: A falu rossza. Népszínmű. Bemutató: 1997. november 7-én.* Felette beszédes és szellemes színes kép: Miska-kancsó és párja, egy takaros népi kerámia menyecske. Belül képek 1875-ből: Blaha Lujza pruszlikban és selyemben, Tamássy József az elmaradhatatlan fokossal. Lejjebb képek a mából: Töröcsik Mari és a néptáncosok. Mellette a rendező ajánló sorai:

„Olyan az egész darab, akár egy nagyon szép naiv festmény, ugyanakkor iszonyatos erő van benne. Mindenki elementáris erővel akar élni, szeretni, boldogulni. Azt hiszem, lenyűgöző lesz elsvárosodott életünkben azt látni, létezik olyan világ, ahol nagyon lehet akarni, élni, boldognak lenni.”

Egy hullám újabbat indít el: a Metro újság 1999. július 16-i híre-hírverése a Szentendrei Teátrumra invitál:

„A teátrum vezetője a programok közül külön felhívta a figyelmet a Falu rossza című folkmusicalra. A Tóth Ede azonos című népszínműve alapján készült darab tulajdonképpen világpremier, mert a népzene és a musical elemei olyan sajátos módon ötvöződnek, ahogy eddig még soha sehol.”

A XXI. század első évtizedeiben különös és nagyszerű játék kezdődött *A falu rosszával*: A Csiky Gergely Színháztól a Zenthe Ferenc Színházig társulatok, műkedvelő csoportok egész sorában állítják színpadra kitűnő rendezők.. Sikerral, sőt fesztiválsikerral! (Ezek értékeléssel kísért számbavétele egy önálló cikkely tárgya.) A kísérletek lényegét (hiszen alapjában véve kísérletekről van szó) talán így lehetne megfogalmazni: próbára teszik a színpadot, a darabot, önmagukat és a közönséget, hogy a Blaha Lujza kivételes „népszínműves” adottságaira alapozott siker a mában, a mai ugyancsak kitűnő művészek ugyancsak kivételes adottságaival megidézhető-e? Továbbá, elég-e, ha ezt a kísérletet egy vidám össznépi játékot teremtő rendező vidám csapata valósítja meg?

A nem túl komplikált Tóth Ede-mesén természetesen igazítani kell, de: a mese ma is vonz; s ma új hangolásban vonz. És az sem baj, ha itt-ott divatot gyanítunk: a divat, ha jó ízléssel jön – testet-lelket képes frissíteni.

4.3. Csepreghy Ferencről és népszínműveiről

Amikor Tóth Ede „a múlt század utolsó negyedében ráfújt a kihunyni készülő népszínműre”,⁸⁷ akkor nemcsak *A falu rossza* fényesítette a Népszínház első évadjait, hanem Csepreghy Ferenc művei is, elsősorban *A sárga csikó* (1877) és *A piros bugyelláris* (1878). Persze nem arról van szó, hogy a fiatalon elhunyt

⁸⁷ Druzsín Ferenc, *Népszínmű – Tóth Ede – Népszínház*, Dimenziók, 1995/2–3., 148.

Tóth Edétől (1876) szó szerint átvette a siker váltóbotját, s ezzel meghosszabbította a népszínmű utolsó korszakát; csak első látásra és csak a sikerben hasonlítanak. A mégoly egysíkúnak tartott népszínmű valószínűleg azért lobbant akkorát a XIX. század hetvenes éveiben, mert e színjáték több változata került egyszerre a Népszínház színpadára. S mert ezek a művek „egyszer éltek, tehát benne vannak a magyar irodalom történetében”, így Csepreghy két népszínművének újraolvasása és értékeinek számbavétele egyrészt irodalomtörténeti feladat, másrészt, s talán ez sem mellékes, felejtés ellen való „jószoigálat”.

Csepreghy Ferenc *életrajza* a mesebeli szerencsepróbáló fiú sorsvonalára emlékeztet.

1842. augusztus 15-én fiúikrek születtek Hont megyében, Szalkán, Csepreghy István házában: a „fiatalabb”, József látszott életrevalóbbnak, az „idősebb” olyan gyenge volt, „hogyan nem remélték a templomba élve elvihetni. Nehogy szegény esetleg mint kicsi pogány jusson a másvilágra: maga Sujt néni (a bába) keresztele meg ivópohárból – Ferencnek.⁸⁸ József meghalt kéthetes korában, Ferenc életben maradt. A szalkai népiskola után Esztergomba került asztalosinasnak. Tanpénzt kellett érte fizetni, hogy a nehezebb munkáktól meg legyen kímélve.”⁸⁹ Innen Pestre, majd Bécsbe ment, ahol öccsével üzletet nyitott. Estéknént pedig írogatott.

Itt írta a „*Magyar fiúk Bécsben*” című darabját.

„E darab helyzet-terv-vázlatának számos részletét, s több sikerült genrelakjának alapvonását saját környezetéből meríté. Steinmüller gyáros és leánya Netti saját munkaadónkból és leányából transzponált személyek (...)”⁹⁰

Iparosokról szól a „*Magyar fiúk...*”: főszerepben két magyar legénnyel a bécsi asztalosok között, Sándorral és Károllyal. Eleven színpadot, szellemesen pergő játékot akart, ám a komoly és a bohózáti részek aránya meg-megbillen: túltengenek az üres, egyben felesleges bohózáti szituációk, replikák, szerepcserék, meg a rengeteg ügyetlen „félre”, ám így is kihallik belőle (néhánykor szó-lamszerűen) az iparosság, kiváltképp a mesterré válásra törekvő vándorlegények apológiája. A következő kis részlet jól illusztrálja a kezdő író erényeit és hibáit:

Sándor: Kell, hogy az ifjú városról városra járjon, miként a méh virágról virágra, mindenütt tanul, gyűjt ismereteket, jót, hasznosat, míg honába megrakodva tér meg s ott gyurja mézzé az egyes részeket, mit éveken át a tapasztalás mezején szedett, s átnyújtja azt, ami tőle telt, honának. (...)

Netti (...): Ön felvilágosult fiatal embernek látszik, – kár, hogy magyar. Mint hallám: önöknél még igen hátra van az ipar?

Sándor: Igaz, de mégsem annyira, mint ellenségeink ránk fogni szeretnék. Őseinknél a kardforgatás volt a legfőbb tudomány; s e tudománynak több hasznát vette más, mint magunk. (...) De semmi: késtünk ugyan, de ami késett, még el nem maradt: kettőt kell lépünk most egy helyett, s utol kell érnünk a többi népeket (...).⁹¹

⁸⁸ *Az én néhai jó Ferenc bátyámról. Csepreghy János felolvasása a budapesti iparos körben*, in: Cs. F. ÖM, Kiadta Rákosi Jenő, Bp., 1881, V. kötet, 201.

⁸⁹ Uo.

⁹⁰ Uo.

⁹¹ Az idézetek: *Magyar fiúk Bécsben*. Vígjáték három felvonásban, in: Cs. F. ÖM., V. kötet alapján.

Eddig az idézet, melyhez hasonlót kiemelhetnénk a darabból, számosat. Ám inkább a karrierjét kövessük, mely közvetetten elvezet a Népszínházban mindenható Rákosi Jenőhöz. Az első állomásról Csepreghy János „tudósít”:

„E darab 1865-ben, midőn katona sorozás miatt haza kerültünk, az esztergomi legény-egyletben adatott először s oly tetszést aratott, hogy egy hét múlva ismételni kellett.”⁹²

Szerencsés közegben mutatták be a darabot; azoknak, akiknek szánta, fiataloknak, leendő iparosoknak, munkásoknak. „Iránydarab” a „*Magyar fiúk...*”; ennek a közönségnek alighanem fontosabb volt a mondanivaló, ami a színpadról szívükhöz és értelmükhöz egyaránt szólt, mint a dramaturgiai félszárnyúság. Hasonló értékeket közvetítettek ennek a munkásközönségnek költeményei is ezekben az években. A *munkásokhoz* című versének⁹³ üdvözlő-buzdító szándéka éppoly nyilvánvaló, mint a színpadé; megítélésekor feltétlenül figyelembe kell venni, hogy: programvers! És mivel Csepreghy mintegy félszáz versét inkább csak a Rákosi-féle ötkötetesben éadjuk el, a vers felidézése nem lesz felesleges.

A munkásokhoz

Köszöntlek munkás ifjak társasága!
Ti lesztek énekemnek tárgya ma,
Mivelhogy munka, munkás – s nem hiába –
Korunk messze hangzó jelszava.

(...)

Nem rég volt, hogy a zsarnok győzelmének
A nép dicső zsolozsmát énekelt;
Ma őt világrész munkatermékének
Bécs, Párizs, London csarnokot emelt!
Királyok kelnek útra, hogy láthassák
Amit a műipar fölhalmozott,
A koszorút munkásnak osztogatják...
– Ifju barátim csak dolgozzatok!

Elmúlt az is: mikor a vad kalandor
Egy vívókarddal bárhol is megélt;
Szívesben látott ma a munkás vándor,
S egy vésü nyújt ma biztosabb kenyért.
Cipész, szabó vet sarczot ma az urra,
Ha szorgalommal szép mintát szabott...
Nem ismételhethném elégszer újra:
– Ifju barátim, csak dolgozzatok!
(...)

Siker volt tehát a „*Magyar fiúk...*” Esztergomban, ám a mesebeli stációk csak ezután következtek Budapesten. Csepreghy János, aki „néhány iparos

⁹² I. 88., 209.

⁹³ ÖM., V. k.

czikkecskéjével” már némi ismertségre is szert tett, magához vette bátyja darbját, s elindult vele szerencsét próbálni.

Rákosi Jenő kezébe adta a színművet.

„Midőn néhány nap múlva elmentem a darabért és a véleményért, Rákosi megölelt és bemutatott báró Kemény Zsigmondnak, a Pesti Napló akkori főszerkesztőjének. Ez a derék iparos – mondá, akiről beszéltem.

Azt hitte, hogy én írtam a Magyar fiúkat, azért ölelt meg.”⁹⁴

A szerző járt jól igazán.

„Rákosi megkért: mutatnám be hát a valódi szerzőt neki, s én elvittem hozzá Ferenczet. Egy-két hét múlva a szegény iparos Rákosi Jenőnek te-s-tu barátja volt.”⁹⁵

Innentől kezdve pedig már *Rákosi Jenő „úrta” a mesét.*

„Fölajánlottam neki a magam, barátaim, családom és mindazok barátságát, a kik az enyimre sulyt fektettek. Be is mutattam mind a körökben, amelyekben honos voltam. E körök szeretete bemutatása órájától halála napjáig biztos kincse lett neki.”⁹⁶

Az újabb fordulatról Csepreghy János számol be:

„1872. évi február 10-én az esti órákban egy rövid kocsisor futott a vas-utczából a józsefvárosi templom felé. A bennülők örvendő lakodalmas nép valának. Ferencz bátyám Rákosi Jenőnek széplelkű nővérét, Idát vezette oltárhoz, boldog esküvőre.”⁹⁷

E naptól azonban már más volt a mese. „Tisztán” *színházi mese* volt, amelyben az égbe nyúló csodafa olyan „aranyalmát” termelt, mint *A sárga csikó* és *A piros bugyelláris*, ám eltűntek „a magyar fiúk” iparosálmaikkal együtt...

Színháztörténeti fejezet íródott a mesében.

1874-ben egészsége védelmében kilépett az asztalosműhelyből, s egy erdélyi üdülés után 1875-től titoknok lett a Népszínháznál, melynek igazgatója Rákosi Jenő volt. Ennek a jó lépésnek meg is lett az eredménye: megismerhetete a színházat belülről, a színház világa felől, s az alkotói korszak legszebb és legeredményesebb esztendei következtek. Öt év alatt 14 darab került színre; a legnagyobb sikert *A sárga csikó* (1877. december 14-én mutatták be, és 73 előadást ért meg pár év alatt) és *A piros bugyelláris* hozta (premierje 1878. november 22-én volt, és 58 előadást jegyzett fel a Népszínház).

De közbeszólt a betegség.

„(...) az 1878–79-i telet Olaszországban töltötte, nyáron hazajött, de már nem volt képes munkáját folytatni. Késő ősszel ugyanez évben, már inkább csak azért, hogy őbenne tartsuk meg a remény végső szikráját, magunkra nézve azonban szinte reménytelenül elküldtük Görbersdorfba, ahol 1880. február 6-án elérte halála. A betegség, mely minden barátnál hívebben kísérte őt mondhatni majdnem egész életén át, idült tüdőhurutból származott tüdőtagulás, ennek következtében a szív rendetlen működése, végül vízibetegsége volt.

⁹⁴ Uo., 211.

⁹⁵ Uo., 211.

⁹⁶ Rákosi Jenő, Cs. F. és művei, in: R. J. művei. Első kötet: Tárcák, cikkek, Franklin-Társulat, Bp., é. n. 16.

⁹⁷ I. 88., 211.

Felesége, aki utána utazott Görbersdorfba s ott töltötte vele az utolsó heteit, holttestét hazahozta.”⁹⁸

A mesének Rákosi Jenő sem adhatott kedvező véget, így hát visszavezette a valóságba: „Életrajza három szóban foglalható össze: született, dolgozott, meghalt.”⁹⁹

A sárga csikó

Természetesen Csepreghy népszínműveit sem lehet a negyvenes évek követelményeivel mérni; ha egyáltalán találni az értébecsléshez viszonyítási pontot, még leginkább *A falu rossza* az. Ebből kiindulva azt mondhatjuk, hogy sem Göndör Sándor-formátumú, sem Finum Rózsi-kacérságú „különös” hősök nincsenek Csepreghy darabjaiban: még „bűnbe esett” szereplői is egyvégtében a rendes emberek világába törekednek. *A kintornás család* és *A tolonc* tézisdrámás reminiscenciáival ugyan mutatnak némi hasonlóságot, ám az összvetés nem reális: emezeknél Csepreghy darabjai minden tekintetben jobbak, hősei „franciábbak”. Már-már nem is pusztán áthallásról van szó; némelykor tudatos mintavétel tételezhető, melynek eredménye egy-egy szituáció vagy gesztus éppenséggel megmosolyogni való hasonlósága. Galamb Sándor szellemesen fogalmaz:

„Csorba Lacinak a becsület iránt való érzékenysége és nemes lovagiassága egy romantikus drámahősnek is becsületére válnék. Csillag Pál és Török bíró (A piros bugyelláris) minden külső rusztikusságuk ellenére is annyi finomsággal vannak felruházva, mintha a korabeli francia drámák vicomte-jaihoz jártak volna iskolába. Amikor például Csillag Pál visszadobja a Török bírótól kapott ötszáz pengőt – amivel pedig négyesztendei várfogságtól szabadulna meg – csak azért, mert rájött, hogy a bíró az ő régi szeretőjét vette feleségül, nagyon közel jár Armand Duval önérzetéhez.”¹⁰⁰

Határozott választóvonal egy másik különbség is. *A falu rosszában* Göndör Sándor vétke (hogy ti. a kézfogó estéjén rálőtt Bálki Tercsire) azzal az egy esztendővel, amit leült, el van intézve. A második felvonásban ennek úgyszólván semmi következménye nincs; még sajnálja is a falu, hogy az utolsó éjszakáját mulatja a kocsmában, hogy reggel a híresztelés szerint világgá megy. A harmadik felvonásban (másnap reggel) Feledi bíró mesébe illő szavakkal és gesztussal ehhez a börtöntöltelékhez adja egyetlen leányát. Csepreghy hősei nehezebben felejtenek, ami abból adódik, hogy a szereplők egymáshoz való viszonya összetettebb, a viszonyok tisztázásához szolgáló színpadi akciók pedig bonyolultabbak. Ez a sajátosság ugyan javára válik a hitelességnek, de valamicskét árt a népszínműnek. *A falu rossza* egyik vonzereje éppen az volt, hogy az egyszerű és kiszámítható hős (és a hozzá rendelt népszerű színész) azt tette-mondhatta-dalolhatta a színpadon, amit vártak tőle, amit szerettek, amivel feltétlen szórakozást nyújtott. Imponált, hogy Göndör Sándort nem lehetett

⁹⁸ Rákosi Jenő, l. m., 181.

⁹⁹ Uo.

¹⁰⁰ Galamb Sándor, l. m., 281.

térdre kényszeríteni, és Finum Rózsi nem mutatott hajlandóságot bűnbánatra, sőt büszke volt rá, hogy „olyan”. Erre épített Örkény István, amikor a maga Göndör Sándorában azzal erősítette az évszázados mellőzésben megcsappant önbizalmat, hogy

„Bennünk nagyon sokféle vágy él. Egyszerre mindent akarunk: a Holdba repülni, a rák gyógyszerét megtalálni, a londoni filharmonikusokat vezényelni, és közben persze, egyszer jót mulatni, a nagybögőbe ugrani és a tükröket bezúzni...”¹⁰¹

Csepreghy hősei nem akarnak a nagybögőbe ugrani; vétkezni ugyan vétkeznek, ám azon vannak, hogy utána a tisztességesek oldalán érjenek partot.

Persze Csepreghy színpadán sem népdráma játszódik: a valódi bűnök és a valamivel motiváltabb bűnhódések nála sem vezetnek tragédiákhoz; belátások, kompromisszumok, megtisztító beismerések a legbonyolultabb helyzetekben is kidaloltatják a hősekkel a mindenki számára ideális, de legalább elfogadható körülményeket. Akár a lélektan törvényszerűsége ellenére is!

A *sárga csikó* bonyodalmai azzal kezdődnek, hogy Csorba Laci lakodalma napján (éppen akkor!) érkezik haza édesapja a váci fogházból. Fia nem tudta, hogy 15 éve börtönben az apja; úgy tudta, meghalt. A második felvonásban a lakodalmi előkészületek háttérében suttogó hír terjed: az, hogy a menyasszony édesapja, a nagy tekintélynek örvendő gazda, Bakaj András valójában Pityke Bandi, a valamikori útonálló betyár, aki helyett Laci apja a 15 évet elszenvedte.

Tragédiához elegendő erkölcsi vétség tehát a suttogás tárgya, mely ha kitudódik, olyan erejű csattanáshoz vezethet, amelynek a legszabályszerűbb esztétikai (s persze erkölcsi és fizikai) végeredménye valóban a tragédia. Elég lenne, ha Csorba Márton előállítaná a valamikori történések koronatanúját, a környék vak koldusát (aki a lakodalom hírére a faluba vezettette magát). Ám a végső robbanás előtt elnémitja Csorba Márton bosszúját a jótékony népszínmű; ezen a színpadon megbocsátás kell, meseszerűen jó befejezés. Idézzük fel Csorba érvelését, amivel magára vette a bűnt, az el nem követettet, és a leszámolás dramaturgiai és a leleplezés erkölcsi helyén – talán a maga számára is váratlan fordulatként – fia nevében megkéri „Bakaj uram tisztességes hajadon leányát”. Indoklása ennyi: „Megbocsátok, mert úgy látom, jobb volt a fiamnak, hogy én tizenöt esztendeig oda voltam”.¹⁰² (Értsd, ha megérthető: Csorba Lacit Bakaj nagygazda magához vette, munkára nevelte a maga 'tisztességes' családjá körében, s ezzel kiegyenlített egy valójában kiegyenlíthetetlen számlát?!)

Ne kérdezzük, gondolt-e arra Csepreghy, hogy itt egy valóságos drámát (négy emberi tragédiát) oldott fel. Tudjuk: a színházban élt, a Népszínház színészeinek írta a szerepeket, a Népszínház közönségével „társalgott” (egyezkedett?). Tudta, mit várnak tőle: egy mondatnyira volt az erkölcsi igazságtételtől, melynek jogosságát senki nem vitatta volna. Ám éppily közel, egymondatnyira a megbocsátó feloldozáshoz. Nem tudunk arról, felrótta-e valaki Csepreghy Ferencnek, hogy a büntelen fiatalok boldogságáért elhallgatta az igazságot.

¹⁰¹ Örkény István, l. m., 288.

¹⁰² Csepreghy műveiből az alábbi kiadás szerint idézek: Cs. F. ÖM., Kiadta Rákosi Jenő, Bp., 1881, III. és IV. k.

A piros bugyelláris

Még bonyolultabb meseszövéssű, bűn és bűnhődő is legalább annyi van benne, mint amennyi *A sárga csikó* színpadán. Itt sem a népdráma kísért igazán, hanem a francia szalondráma, mégpedig egy falusi bíró udvarán és tisztaszobájában! A francia játékkal való rokonságot erősíti egyebek között az, hogy ebben a Csepregy-darabban mindenkinek van legalább egy titka. Ezek lappanganak; a kisebbek az első két felvonásban kitudódnak, a nagyobbak az utolsó, a harmadik felvonásra maradnak. Előtte azonban valódi „nagyjelenetet” látunk: a *második felvonás* végén átláthatatlan kuszaságba keverednek az események. Amikor a hirtelen elutazást színlelő féltékeny Török Mihály az éj leple alatt viszatér házához, s éppen óvatoskodnék be a kerítésen leskelődni felesége hűségére (vagy hűtlenségére), ki ilyen, ki másmilyen okból, de az egész gyanúba hozható férfinépség a szép és fiatal Zsófi asszony udvarán toporog. Igazi „nagyjeleneti” kavargásban ér véget a felvonás, s még az a teherétel is rajta marad, hogy a szépasszony, bár teljesen ártatlan, hirtelenjében (és mert a történéseknek csupán egy részéről tud) nem válaszol a gyanakvó férj több kérdésére:

„Ki volt nálad?” (Az a helyzet, hogy szinte mindenki volt nála valamilyen okból!)

„Hol a rád bízott pénzem?” (Az ötszáz forint kalandos és felettébb mulatságos útját a néző is alig tudta követni, Zsófi meg éppen nem: nem tudja, hogy a kártyavető cigány asszony lopta el, éspedig olyasféle csellet, mint a „kopasz szájú Szűcs György bátyától” a bajusznövelő tudományú cigányok Arany János költeményében.¹⁰⁵ Az asszony zavarát az is fokozza, hogy szándékában állt a pénzt Csillag Palinak adni, hogy megmeneküljön a büntetéstől, de a bonyodalmas körülmények még azt sem tették lehetővé.)

Az igazi bravúr azonban a *harmadik felvonás*: látványos is, kusza is, nyomozásnak, bűnfeltárásnak sem akármilyen; a titkok és a megoldások igazi francia szabású felvonása. Megérdemli a valamivel részletesebb bemutatást.

Mindent elárul a felvonást indító kép: „A bíró udvara. A házfal alá és szanaszét kirakva a menyecske holmija: szétszedett tornyos nyoszolya, piros csíki ágynemű, asztal, tulipános láda, (...) néhány szent kép stb.”

„Zsófi a ládán ül sírva.”

Hogy a hűtlenséggel megvádolt Zsófi asszony ellen készül valami, az egyértelmű, és az is, hogy a cselédség nincs a bíró pártján. Az Öreg béres épenséggel egy példázattal (a népi észjárás valódi remeklésével) ki is fejezi a közhangulatot:

„No, bíró uram! – Megkövetem... egyszer jártam úgy, hogy az én gondatlanságomból nyitva maradt az akol és egy farkas belopózott a bárányok közé! Kapom a fokost!... A farkas ki az ablakon!... én meg utána... az erdő széléig vágtam a csúnya férget, míg ki nem adta páráját... Hanem... bíró uram!... A bárányokat nem bántottam!”

Zsófi megérezte, hogy a háznépe mellette van; az igazságtalanság egy hatásos monológot csalt ki belőle. Kell-e mondani, franciát, úgyszólván Gautier Margit lelkéből valót:

¹⁰⁵ Arany János, *A bajusz*, in: A. J. *Kisebb költeményei*, Pest, 1856, Kiadja Heckenast Gusztáv.

„Ezekben több becsület lakik... Hajh! tán mégis jobb volna mennem! De így elkergetve... cudarság ezektől a férfaktól, hogy mindent énram tolnak, – én vagyok a rossz, a kikapó! ... ők üldöznek, hízelegnek, leskelődnek... aztán ők mondják ki a szentenciát a szegény asszonyra! (...) Nem, nem mehetek innen... szűz koronával, virágos lovakkal hoztak e házba... hogy menjek ki tépett kontyval belőle? (leveszi kontyát.) Szép aranyos kontyom... lányok irigysége! – Sohase hittem, hogy még sírhatok is érte. (...)”

Váratlanul beállított a szomszéd faluból Julis asszony és Menczike; a lehető legjobb pillanatban jött a segítség. A szalondrámában is fontos szereplő az „aki megérkezik”; Menczikéék is fordulatot hoztak: egymás után tudódnak ki a lappangó titkok.

Először az, hogy Menczi – Török Mihály leánya! „A bíz a lelke, meg az én szegény testvéremé, aki meghalt” – újságolta Julis asszony nem is sejtve, hogy Török uram nagy titkát adta ki. Menczi titka édes is, kényes is: a piros bugyellárisról és annak gazdjáról, Csillag Pál huszár őrmesterről:

Zsófi: Hát magoknál vesztede el a bugyellárist Csillag Pál?

Julis: Ott ám! A Menczike kamrájában... Hűséget esküdött Menczinek...

Valóságos remeklés az utolsó néhány jelenet: előbb a követhetlenségig bonyolította Csepreghy a szálakat, majd pedig elegánsan, mint egy sztárnyomozó oldotta a csomókat egymás után. Zsófi replikája például egyszerre négy embert készítetett „vallomásra”:

„Úgy-e megnémultak kendtek?... Hát úgy van ez a dolog, (...) hogy én ezt a huszárt elhagytam hűtlenül, amikor a bíróhoz mentem... úgy-e huszár uram? Most, hogy a huszár megjött, az uram elkerget magától... úgy-e Török uram? Én hát mindeneknek eleget teszek: a bírót itthagynom... és a huszáré leszek... jó lesz-e?

Csillag, Török, Menczi, Julis: Nem jó! Nem jó!”

Az a jó, ha ki-ki a maga helyére lép ezen a kissé megkevert sakktablán; a maga párja mellé ebben a mégiscsak közmegelegedésre elrendezett színházi világban.

Minden, mint a francia szalondrámában. S mégsem az; törzsökös elemei: a helyszín, a hősök, a népi észjárás, a színpadkép, a játéktípus megtartják annak, aminek annyira megszerette a Népszínház közönsége. Blaha Lujzához is a népszínműves kellékek illenek. Az „alkalmi” dalbetétek például, melyek a helyszínhez és a történethez igazított (olykor rögtönzött) szövegükkel, leggyakrabban annak komikumával szórakoztatnak. Ahogy *A piros bugyelláris* következő dalának második strófájában:

Híres város az Alföldön Kecskemét,
Aki legény, onnan hozzon menyecskét;
Hej de ne csak imigy-amugy szeresse,
Édes mézzel tenyeréből etesse.

Legnagyobb ház a faluban a papé,
Annál kisebb Török bíró uramé;
Kérdezzék meg akár levett kalappal,
Cserélne-e tisztelendő urammal?

Blahánéra azonban ennél többet is rá lehet építeni: alkalmat kell adni, hogy *daloló művészete* „szerepeljen”. Amolyan magaslati pontok egy-egy előadásban ezek a dalok: kedvére a színésznek, öröme a közönségnek. És ilyenkor az sem számít, hogy szerves része-e a dalbetét az éppen bonyolódó cselekménynek. Mint *A sárga csikó* sárréti felvonásában, amikor egy kis időre naposabb felére vált a szerelmes pár helyzete, és Erzsike máris dalra kész:

„(...) Most meg itt vagyok, a kelmed közelében, kezem itt nyugszik a kezében, s csak ha egy kicsit bíztatnak, mindjárt rágyújtok egy nótára.”

Erzsike rágyújtott: *„Nincsen annyi tenger csillag az égen...”*

Blaha Lujza híres dalára.

Ezeket a pillanatokat sem szabad figyelmen kívül hagyni, amikor a népszínmű titkát kutatjuk.

5. „A vasárnapi parádé fenn nem tartja a Népszínházat (...)”,

avagy: A népszínmű függőnye legördül

A népszínmű a nyolcvanas évek elején hanyatlásnak indult. Már Rákosi Jenő igazgatósága utolsó éveiben voltak ennek jelei. És nem ígért, nem ígérhetett fordulatot az új igazgató, Evva Lajos sem. Amikor a váltást követően Rákosi a Népszínház és a népszínmű kilátásairól értekezett, jól látta a küszöbön álló (voltaképpen már azon is belül gyülekező) nehézségeket.

„Egy színháznak, mondjuk a Népszínháznak, mely korlátolt műkörrrel, nem valami nagyon nagy városban, de annál nagyobb nézőtérrel és fölöttébb alacsony helyárrakkal, egy esztendőben annyiszor játszik, ahány napja van az évnek, játszik a saját rizikójára, segítség és szubvenció nélkül, ismétlem, egy ily színháznak nem elég, hogy vonzó primadonnája és rátermett igazgatója legyen. E kettő csak félsiker. Kell egy harmadik oszlop az épülethez: kell az eredeti író, de az igazi, kell Tóth Ede, kell Csepreghy Ferenc. Ezeket eltettük Szigligetivel együtt a föld alá ebben a pár esztendőben. (...) Ki fogja jövő évre Blaha Lujzának és igazgatójának Finum Rózsit, Bakaj Erzsit, Török Mihálynét írni? És ha nem lesz az, aki írjon, mit fog vele játszani igazgatója? Mit fog egyáltalán ez az igazgató játszani? A régi repertoire elég erős még, hogy a vasárnapokat megtöltse (mint régen a Nemzetiben), de mi tölti meg a hétköznapokat? A vasárnapi parádé fenn nem tartja a Népszínházat (...).

Lenézéssel beszélnek a Népszínház abbeli kísérleteiről, kikkel az elhunytakat pótolni iparkodott, a *Toborzás*, a *Becsület szegénye*, a *Legény bolondja* szerzőiről.¹⁰⁴ Mikor a kritikus bírálja darabjait, a falu rosszából veszi hozzá a párhuzamot. Arra azonban senki nem gondol, hogy mind e három darab egy-egy kezdő írónak első színpadi kísérlete s hogy se Tóth Ede, se Szigligeti, se Csepreghy Ferencnek színpadra került első művei ezek árnyékába sem állhatnak.”¹⁰⁵

Rákosi Jenő a valóságnak csak egy részét érintette, amikor a népszínmű (és a Népszínház) jelenéről-jövőjéről töprengett. Nagy Ildikó jó száz évvel későbből tekintett vissza, s már a megtörtént események, a tények alapján „egészítette ki” a Népszínház egykori igazgatóját. Azt írta, hogy valószínűleg megkezdődött volna a hanyatlás Tóth Ede-formátumú szerzőkkel és *A sárga csikó* színvonalán álló népszínművekkel is, mert megjelent a nagy vetélytárs: *az operett!*

„A Népszínház megnyitásokor a népszínmű alkotta repertoire gerincét, a vezető szerepet fokozatosan vette át az operett. Az első, 1875-76-os évadban a 49 bemutatott darabból 21 népszínmű volt és 9 operett. 1875 és 1879 között 1390 előadást tartottak, ebből 519 estén népszínművet, 484 estén operettet

¹⁰⁴ Sorrendben a felsorolt művek szerzői: Rátkai László, Makráczy János, Kórodi Péter.

¹⁰⁵ Rákosi Jenő, *A népszínmű*, in: *R. J. művei*, Első k., Bp., Franklin-Társulat, é. n., 5-6.

játszottak. 1883–1885 között már fölénybe került az operett, mert az 1041 előadásból 392 estét foglalt el, míg a népszínmű csak 287-et. A századforduló felé már egyértelműen túlsúlyba került az új műfaj. (...)”¹⁰⁶

Nem érdektelen Nagy Ildikó „magyarázata” sem:

„(...) a Népszínház első igazgatója, Rákosi Jenő a színház műsorpolitikájának kialakításakor biztos lehetett abban, hogy az operett legalább annyira vonzza majd a közönséget, mint a népszínmű. Pedig az operett eredetét, tematikáját, jellegét és zenei világát tekintve is tökéletes ellentéte volt a népszínműnek. Hiszen tipikusan polgári-nagyvárosi szórakoztató műfaj. (...) A szemérmes népszínművel szemben az operett pikantériával és erotikával keltett hatást. Az operettben a muzsika nem betétjellegű – főszereplővé lépett elő. Arra is képes volt, hogy kövesse a közönség igényét és a változó zenei divatot.”¹⁰⁷

A népszínmű visszaszorulását az is meggyorsította, hogy az operett nemcsak a Népszínházban hódított; a század végére a Magyar Színházban, az új század kezdetén a Király Színházban, sőt hamarosan a 3167 férőhelyes Népoperában is.

Ekkorra viszont már nemcsak a népszínmű hunyt ki; végleg leengedte függönyét a Népszínház is. (Épülete 1908-tól „átmenetileg” befogadta a Nemzeti társulatát és teljes műsorát...)

Ha *A falu rossza* és *A sárga csikó* minden titkát nem is fejtettük meg, amit célul tűztünk, megtettük: évtizedek rugalmatlan, elutasító pozíciója után előítélet nélkül igyekeztünk népszínműveket olvasni. Még „rokonféléket” is kerítettünk: egy nem igazán létezőt (a népdráma) és egy rangos (mindenesetre népszerű) külföldit a francia színpadokról. Ráadásul E. Scribe és A. Dumas műveinek évszázadnál tartósabb sikere éppoly rejtély, mint a kissé rusztikusabb magyar rokoné. Az pedig, amit Thurzó Gábor 1945-ben a Magyarok decemberi számában az *Egy pohár víz* belvárosi színházbeli¹⁰⁸ diadala láttán leírt, akár érvényes lehet a népszínmű legjavára is:

„A halhatatlan remekművek közé elegyülve élnek a halhatatlan sikerek. (...) A kritika némelyikkel egy évszázad óta birkózik, s mindig ők győzik le a kritikát. (...) Nincs más megoldás – el kell fogadnunk, bármilyen nehezebbre esik is a finnyásabbaknak, mint halhatatlan sikert és nem kell szégyenkeznünk emiatt. S különösen nem szabad ágyúval lőni erre a tarka, illegő, kedves kolibrire. Mert ennyi: a remekművek szárnyaló madarai között finom kis kolibri.”

És:

„A közhelyek is remekművekké tudnak néha sűrűsödni, – az *Egy pohár víz* a közhely remekműve.”

A kérdés mármost az: sérül-e Thurzó Gábor elegáns poétikai „helyrajza”, ha „a kedves kis kolibrík”, „a közhely remekművei” között szorítunk egy kis helyet például *A falu rosszának* és *A piros bugyellárisnak*?

¹⁰⁶ Nagy Ildikó, *A Népszínház*, in: *Magyar színháztörténet 1873–1920*, szerk.: Gajdó Tamás, Magyar Könyvklub – Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet, Bp., 2001, 125.

¹⁰⁷ Uo., 129.

¹⁰⁸ Thurzó Gábor, „*Egy pohár víz*”, *avagy a siker titka*, Magyarok, 1945. december, 295.

Tartalom

1. „A hol ketten, hárman öszvegyűltök...”	1
2. Az első évtized	4
2.1. A népszínmű. Szigligeti Ede népszínművei	5
<i>Szökött katona</i>	6
<i>Két pisztoly</i>	8
<i>Csikós</i>	10
2.2. Szigligeti „követői”	13
2.3. Mutatvány a Nemzeti Színház havi műsoraiból.	14
3. A népszínmű Világos után	17
3.1. Szigligeti Ede	18
<i>A cigány</i> (1853). Népszínmű 3 felvonásban	18
<i>A lelenc</i> (1863). Eredeti népszínmű 4 felvonásban	23
3.2. Szigeti József és népszínműve:	
<i>A vén bakancsos és fia a huszár</i> (1855)	29
4. A Nemzetiből a Népszínházba	36
4.1. Abonyi Lajos és népszínműve, <i>A betyár kendője</i>	36
4.2. Tóth Ede és népszínművei.	47
<i>A falu rossza</i> .	48
<i>A kintornás család</i> .	55
<i>A tolonc</i> .	56
Utóhangok.	59
4.3. Csepreghy Ferencről és népszínműveiről	60
<i>A sárga csikó</i>	64
<i>A piros bugyelláris</i> .	66
5. „A vasárnapi parádé fenn nem tartja a Népszínházat (...)”	69

Aránytól Gárdonyiig oktattam az egyetemen az irodalmat; tanulmányaim, könyveim egyebek között e korszak és a nevetéskultúra kapcsolatából igyekeztek egyre többet feltárni. És volt egy állandó kísértés: a népszínmű. Sorra venni a jelentősebbeket: megérnek-e néhány szót, ha nem is ébresztésre, de a teljes felejtés ellen. Ám ez elnapolódott – egészen máig.

Emlékek kísérttek és kísértettek.

Az első népszínmű-élményem *A cigány* volt. Falusi műkedvelők adták elő szülőfalumban, Taranyban. A farsang heteiben tartalmas és vidám estéket szereztek maguknak „betanulás” közben, a falunak pedig jó mulatást.

Ez ötvenben történt, tízéves voltam. Kevés, ami megmaradt belőle, talán leginkább az a pillanat, amikor a Kovács (az öreg cigány) éktelen zajjal vert egy vasdarabot a fűjtató mellett.

Pont tíz évvel később *A falu rosszát* láttam, ugyancsak szülőfalumban. Vaká-

ciózó középiskolások és egyetemisták álltak össze, én ‘építőtáborban’ voltam, csak a közepére érkeztem az érdekes kalandnak. Évek múlva ismertem fel, hogy olyasvalami játszódott le a próbák közben, mint Gárdonyi Finum Ilka-történetében: érzelmek szárnypróbálgatása, pár hétre szóló „víg-szomorkás” nyári szerelemmel. És amikor előadás lett belőle, a színpadon hiteles szavak és dalok tudatták, akivel kellett, hogy „Csak a enyim hervadt el a nyáron...”

Kovács Kálmán, a KLTE professzora is „belekeveredett” a népszínműhöz kötődésem „történetébe”: abban a félévben ő volt e téma előadója. Akkoriban „divat” volt ezt a sajátos színjáték-típust (ezt a „tarka, illegő, kedves kolibrít”) mint értéktelen valamit kitagadni az irodalomtörténetből. Kovács Kálmán igazat mondott: bajos lenne leporolni, a sok gyomtól megszabadítani, ám tény, hogy Szigligeti a ‘főúr és a pór’ konfliktusát felvitte a reformkor színpadára, Tóth Ede és Csepreghy Ferenc pedig tündöklésre való pillanatokkal ajándékozta meg Blaha Lujzát, ő meg a nemzetet.

Kovács Kálmán igazságát somogyi földjeként is őrizgetem; a Zselic egyik szép völgyében, az aprócska Kaposszent-benedeken vették észre mint falusi (népi) tehetséget. A csurgói gimnázium után a KLTE-re került; a szépen épülő pálya folytatása mesébe illő: a diploma után az egyetem Irodalomtörténeti Intézete követteget.

A tudós pályáját korai halála törte meg: alig túl az ötvenen, a csúcs tájékán halt meg. Én azonban mintha hallottam volna szavait egyik-másik fejezet írása közben.

Cédrus Művészeti Alapítvány
1136 Budapest, Pannónia u. 6.
Telefon: (1) 247-6657
Mobil: (30) 511-3762
E-mail: szongy@gmail.com
Honlap: www.naputonline.hu

Felelős kiadó: Szondi György
Szöveggondozó: Kovács Ildikó
Tördelőszerkesztő: Szondi Bence
ISSN 1787-6877
ISBN 978-615-81131-5-1